

İSMÂİL HAKKİ BURSEVÎ'NİN İLÂHİ İSİMLER ANLAYIŞI:
RİSÂLE-İ ESMÂ-İ SEB'A ÖRNEĞİ

(Yüksek Lisans Tezi)

Ayşegül İNCE

Kütahya - 2024

TC.
KÜTAHYA DUMLUPINAR ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

**İSMÂİL HAKKI BURSEVÎ’NİN İLÂHİ İSİMLER
ANLAYIŞI: RİSÂLE-İ ESMÂ-İ SEB’A ÖRNEĞİ**

Danışman:
Doç. Dr. Selami ERDOĞAN

Hazırlayan:
Ayşegül İNCE

Kütahya – 2024

Kabul ve Onay

KÜTAHYA DUMLUPINAR ÜNİVERSİTESİ LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

Temel İslam Bilimleri Ana bilim dalında, 202185551005 öğrenci numaralı Ayşegül İnce'nin hazırlamış olduğu “İSMÂİL HAKKI BURSEVÎ'NİN İLÂHÎ İSİMLER ANLAYIŞI: RİSÂLE-İ ESMÂ-İ SEB’A ÖRNEĞİ” başlıklı yüksek lisans tez çalışması ile ilgili tez savunma sınavı jüri tarafından yapılmış ve adayın tezinin OY BİRLİĞİ ile kabul edilmesine karar verilmiştir.

27/06/2024

Tez Jürisi	İmza	
	Kabul	Ret
Doç. Dr. Selami ERDOĞAN (Danışman)		
Dr. Ayşenur AYDINLI		
Prof. Dr. Muhammet Mustafa ÇAKMAKLIOĞLU		

Onay

Doç. Dr. Arif KOLAY

Enstitü Müdürü

Bilimsel Etik Bildirimi

Yüksek Lisans tezi olarak hazırladığım “İsmâil Hakkı Bursevî’nin İlâhî İsimler Anlayışı: Risâle-i Esmâ-i Seb’a Örneği” adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlandığı aşamaya kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlâk ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığımı, bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

27/06/2024

Ayşegül İNCE

Özgeçmiş

Kişisel Bilgiler:

Adı Soyadı: Ayşegül İNCE

Öğrenim Durumu:

İlköğretim: Bandırma Ticaret Odası İlköğretim Okulu

Lise: Bandırma Anadolu İmamhatip Lisesi

Lisans: Kütahya Dumlupınar Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi

Yüksek Lisans: Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Tezli Yüksek Lisans

Mesleki Deneyim:

2021-2022: Bandırma 100. Yıl İlkokulu- Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni

2023-2024 (1. Dönem): Bandırma 15 Temmuz Ortaokulu- Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni

ÖZET

İSMÂİL HAKKI BURSEVÎ'NİN İLÂHÎ İSİMLER ANLAYIŞI: RİSÂLE-İ ESMÂ-İ SEB'A ÖRNEĞİ

İNCE, Ayşegül

Yüksek Lisans Tezi, Temel İslam Bilimleri Tasavvuf Anabilim Dalı

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Selami ERDOĞAN

Haziran, 2024, 110 sayfa

Tasavvuf alanında sûfîlerin yazmış olduğu esmâ şerhleri önemli bir yer tutmaktadır. Çünkü Allah (c.c.)'ın halifesi konumundaki insan marifetullahı ulaşmak konusunda çaba içerisinde bulunmayı arzu edebilmektedir. Bu sebeple kişinin Allah'ın (c.c.) isim ve sıfatlarını bilmesi mühimdir. Rûhu'l Beyân tefsiriyle tanınan İsmâil Hakkı Bursevî'de (ö.1137/ 1725) ilâhî esmâ konusunda pek çok eser yazmıştır. Bunlardan biri "Risâle-i Esmâ-i Seb'a" isimli eseridir. Bursevî, bu eserinde mürîdin seyr-ü sülûk esnasında mertebelerde zikretmesi gereken ilâhî isimleri yorumlamaktadır.

Mürîd, seyr-ü sülûkta zikrettiği esmânın ahlakı ile ahlaklanmaktadır. Yedinci ve son mertebe olan nefis-i kâmileye ulaşıncaya kadar yedi esmânın mürîdin üzerinde tecelli etmesi hedeflenmektedir. Bununla beraber kişinin bu isimlerle ahlaklanabilmesi için öncelikle onları tanıması gerekmektedir. Bu hedef, Müslümanlar için kıyamete kadar süreceğinden dolayı konumuz güncelliğini hep koruyacaktır.

Celvetiyye tarikatına mensup ve özellikle Muhyiddin İbnü'l-Arabî (ö.638/1240) çizgisini takip eden Bursevî'nin pek çok eseri, ilim dünyasına katkı olarak çalışılmıştır. Ancak onun Risâle-i Esmâ-i Seb'a adlı eserini ulaşabildiğim kadar kaynak içerisinde çalışıldığına rastlamadım. Bu eserin pek çok nüshası bulunmakla beraber biz, Süleymaniye Kütüphanesi Pertev Paşa Koleksiyonu, nr 637'yi esas almış bulunmaktayız. Tezimizde adı geçen bu esere ek olarak Bursevî'nin manevi tekâmül anlayışı ve diğer esmâlara bakış açısını Kitâbü'n-nefîce, Tuhfe-i Vesîmiyye, Tuhfe-i Bahriyye ve Tuhfe-i Ömeriyye eserlerinden istifade ederek açıklamaya çalıştık.

Anahtar Kelimeler: İsmâil Hakkı Bursevî, Esmâ-i Seb'a, Seyr-ü Sülûk, Allah, Hû.

ABSTRACT

ISMAİL HAKKI BURSEVİ'S UNDERSTANDING OF DIVINE NAMES: THE EXAMPLE OF RISA'A-I ASMĀ-I SEB'A

İNCE, Ayşegül

Master Thesis, Main Islamic Sciences Department of Tasawwuf

Supervisor: Doç. Dr. Selami ERDOĞAN

June, 2024, 110 pages

In the field of Sufism, the commentaries written by Sufis have an important place. Because the human being, who is the caliph of Allah (swt), may desire to make an effort to reach marifatullah. For this reason, it is important for a person to know the names and attributes of Allah (swt). İsmâil Hakkı Bursevî (d.1137/1725), who is known for his tafsir Rûhu'l Beyân, wrote many works on the divine essence. One of them is his work titled "Risâle-i Esmâ-i Seb'a". In this work, Bursawî interprets the divine names that the disciple should recite in the stages during the course of the journey.

The disciple becomes moralised with the morals of the names that he recites in the course of the asr-u sulûk. It is aimed that the seven essences will be manifested on the disciple until he reaches the seventh and final stage, the nafs-i kâmil. However, in order for a person to become moralised with these names, he must first recognise them. Since this goal will continue for Muslims until the Day of Judgement, our subject will always remain topical.

Many works of Bursawî, who belonged to the Jalwatiyya order and especially followed the line of Muhyiddin Ibn al-'Arabî (d.638/1240), have been studied as a contribution to the world of science. However, I have not come across a study of his Risâla-i Esmâ-i Seb'a in as many sources as I could reach. Although there are many copies of this work, we have taken Suleymaniye Library Pertev Pasha Collection, nr 637 as a basis. In addition to this work mentioned in our thesis, we have also analysed Bursawî's understanding of spiritual evolution and his perspective on other essences in his Kitâb al-'Esmâs.

Keywords: Ismail Haqqi Bursavi, Asma al-sab'a, Seyr-u sulûk, Allah, Hu

ÖNSÖZ

Yaşadığımız bu post-modern çağda pek çok buluş ve yeniliğe rağmen insanlar, özüne yabancılaşmaya başlamaktadır. Bu yabancılaşma ise beraberinde bunalım, depresyon gibi psikolojik rahatsızlıklar getirmektedir. Burada sûfîlerin sıkça kullandığı “*Kendini bilen Rabbi’ni bilir*” sözünün sırrı açığa çıkmaktadır. Zira insan, kendi özünü kavarsa Allah’ı (c.c.) tanır ve bilir. Allah’ı (c.c.) tanırsa sever, bunun sonucunda ise kulluk vazifesini titizlikle yerine getirmeye çalışır. İşte tasavvufî açıdan bakıldığında bu yolda da mürşid ve seyr-ü sülûk gerekmektedir.

Allah (c.c.), insanı ahsen-i takvim üzerine yaratmıştır. İnsan, bu kadar güzel bir suret üzereyken nefsi ona oyunlar oynar. Tasavvufî tavırda ise kulun, kendisini nefsinden korumasının en önemli yolu seyr-ü sülûk gerçekleştirerek hakiki bir mürşide tâbi olmaktır. Mürşid, bu yolda sâlike yol göstericilik yapıp onun nefsiyle mücadelesinde yardımcı olur. Bursevî’ye göre de iradesi olmayan kişi olarak tanımlanan müridin nefsini tezkiye edebilmesi için mürşide ihtiyacı vardır.

Bu çalışmamda Bursevî’ye ait “*Risâle-i Esmâ-i Seb‘a*” adlı eseri incelemeye çalıştım. Adından da anlaşılacağı üzere bu eserde Bursevî, yedi ilâhî esmâ hakkında bilgilendirme yapmaktadır. Yedi esmâdan maksat ise seyrüsülûk halinde bulunan sâlikin zikrettiği yedi ilâhî esmâdır.

Bu araştırmamın daha önce yapılmış akademik çalışmalara destek olacağını Allah’tan ümit ediyorum. Bu tezin konusunun tespiti, çerçevesinin belirlenmesi, kaynakların değerlendirilmesi ve çalışmanın hazırlanması sırasında bana destek olan, benden katkısını ve emeğini esirgemeyen Doç. Dr. Selami Erdoğan’a sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Yine desteklerini daima yanımda hissettiğim aileme ve isimlerini burada zikredemediğim arkadaşlarıma da teşekkürü bir borç biliyorum. Gayret bizden başarı Allah’tandır (c.c.).

Ayşegül İNCE

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖZET.....	v
ABSTRACT	vi
TABLolar LİSTESİ.....	x
KISALTMALAR	xi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

LİTERATÜR

1.1.İSMÂİL HAKKI BURSEVİ’NİN HAYATI.....	5
1.1.1. Doğumu, Nesebi ve Ailesi.....	5
1.1.2. Eğitim Hayatı.....	5
1.1.3. Tasavvufa İntisâbı ve Celvetiyye İle Olan İlişkisi.....	6
1.1.4. Meslekî Yönü.....	7
1.1.5. Eserleri	11
1.1.6. Esmâ-i Seb’a	12
1.1.7. Tarikat-ı Celvetiyye	13
1.1.8. Vefatı	16
1.2.LETÂİF ZİKİRLERİ AÇISINDAN ESMÂ-İ SEB’A	17
1.2.1. Lâ İlâhe İllallah.....	19
1.2.2. Allah.....	21
1.2.3. Hû.....	22
1.2.4. el- Hakk.....	24
1.2.5. el- Hayy.....	25
1.2.6. el- Kayyûm	26
1.2.7. el-Kahhâr	28
1.3.NEFİS MERTEBELERİ AÇISINDAN ESMÂ-İ SEB’A	28
1.3.1. Nefs-i Emmâre	31
1.3.2. Nefs-i Levvâme.....	34
1.3.3. Nefs-i Mülheme	35
1.3.4. Nefs-i Mutmainne	37
1.3.5. Nefs-i Râziyye	39
1.3.6. Nefs-i Marziyye	40
1.3.7. Nefs-i Kâmile.....	41

İKİNCİ BÖLÜM

RİSÂLE-İ ESMÂ-İ SEB'A

2.1. RİSÂLE'DE İLÂHÎ İSİMLERİN TEKABÜL ETTİĞİ NEFİS MERTEBELERİ.....	45
2.1.1. Lâ İlâhe İllallâh Muhammedün Resûlullah	45
2.1.2. Allah.....	56
2.1.3. Hû.....	58
2.1.4 el-Hakk.....	63
2.1.5. el-Hayy.....	65
2.1.6. el-Kayyûm	66
2.1.7. el-Kahhâr	70
2.2. İSMÂİL HAKKI BURSEVÎ'DE MANEVÎ TEKÂMÜL VE DİĞER İLÂHÎ İSİMLER	72
2.2.1. Bursevî'de Manevî Tekâmül	73
2.2.2.İsmâil Hakkı Bursevî'de Diğer İlâhî İsimler	75
SONUÇ VE ÖNERİLER.....	93
KAYNAKÇA	97
DİZİN	102

TABLÖLAR LİSTESİ**Sayfa**

Tablo 1.1: Nefsin Mertebeleri ve Özellikleri.....	43
Tablo 2.1: Bursevî’de Nefis Mertebeleri ile Esmâ-i Seb’a.....	45
Tablo 2.2: Bursevî’ye Göre Yaratılmışlarla İlâhi İsimlerin İlişkilendirilmesi.....	83

KISALTMALAR

BKZ.	Bakınız
C.	Cilt
C.C	Celâlüh
C.Ş.	Celle Şânuhû
ÇEV.	Çeviren
ED.	Editör
HZ.	Hazreti
KTP	Kütüphane
NR.	Numara
Ö.	Ölüm tarihi
S.A.V.	Sallallahu Aleyhi ve Sellem
SY	Sayfa
R.A.	Radiyallahu Anh
T.C.	Türkiye Cumhuriyeti
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
THK	Tahkik Eden
TS	Tarihsiz
VB.	Ve Benzeri
VD.	Çok yazarlı eserlerde ilk yazardan sonrakiler
VR	Varak

TEZ METNİ

GİRİŞ

Allah (c.c.), bize kendisini ilâhî isimleriyle tanıtmaktadır. Nitekim Kur’ân-ı Kerîm’de *“En güzel isimler Allah’ındır; bu güzel isimlerle O’na dua edin, O’nun isimleri hakkında doğru inançtan sapanları kendi başlarına bırakın. Onlar yaptıklarının cezasını çecekler”*¹ şeklinde ifade edilmektedir. Bu bakımdan marifetullahı ulaşma noktasında ilâhî isimleri bilmek önem arz etmektedir, Allah (c.c.), kendi isimlerinin doğru bir şekilde anlaşılmasının önemini âyetle vurgulamaktadır. Son ve hak din olan İslâm’ın derûnî bir yaşam biçimi olan tasavvufta da ana gaye, insan-ı kâmil mertebesine ulaşmaktır. İnsân-ı kâmil mertebesine ulaşmada farklı yöntemler mümkünse de nihayetinde hepsinin amacı Allah’a (c.c.) yaklaşmaktır. Kul, insan-ı kâmil mertebesine ulaşabilmek için Allah’ı (c.c.) bilmeli, bilmek için de O’nu isimleriyle beraber tanımalıdır. Tasavvufta mürîdin, seyr-ü sülûk yolunda her nefis mertebesinde ahlakını kazanmak adına zikrettiği esmâlar büyük bir önem arz etmektedir. Çünkü her mertebede zikredilen esmâ, kişinin ahlakına tesir eder. Tarikatlarda sülûkun yapılaş şekli itibarıyla iki çeşit yol bulunmaktadır. Bunlardan birincisi nefsi tezkiye etmeyi amaçlayan etvâr-ı seb’a metodudur. Diğer ise kalp tasfiyesi yoluyla yapılan letâif-i seb’adır. Tezimizin konusu olan etvâr-ı seb’a metodundan anlaşılan kulun, kâmil noktaya ulaşabilmesi için yedi nefis mertebesinden geçmesi gerekir ki her tavırda bir esmâ zikri uygulanması gerekir. Bu esmâ zikirleri ise sırasıyla şu şekildedir: Lâ ilâhe illallah, Allah, Hû, el-Hakk, el-Hayy, el-Kayyûm ve el-Kahhâr.

Üsküdâri, Celvetî gibi nisbeleri bulunan İsmâil Hakkı Bursevî, 1063/1653’te Aydos’ta doğmuş ve 1135/1723 tarihinde Bursa’da ikâmet ederken vefat etmiştir. Henüz küçük yaşlarda iken İsmâil Hakkı, Atpazarî Osman Efendi ile yakınlık kurup ilerleyen süreçte de Celvetiyye tarikatına mensup olmuştur. Aziz Mahmud Hüdâyî’ye dayanan Celvetiyye, Bayramiyye’nin bir koludur. Celvetiyye tarikatına bağlı Hakkıyye kolunun kurucusu olan İsmâil Hakkı Bursevî şeyhinin isteği doğrultusunda pek çok şehir gezmiştir. Bu şehirler arasında Edirne ve Bursa’da yer almaktadır. İkâmet ettiği şehirler arasında Bursa’ya nisbetle kendisine Bursevî’de denmektedir. Özellikle *Rûhu’l Beyân* tefsiriyle tanınan Bursevî’nin farklı alanlarda yazmış olduğu kıymetli pek çok eseri mevcuttur.

¹ www.kuranmealleri.com (Erişim 01 Ocak 2024); el-A’raf, 7/180.

Tezin Konusu

Mürîdin yol katettiği her merhalede bir ilâhî isim ile ahlaklandığı bilinmektedir. Bu sebeple hangi mertebede hangi ismin zikredileceği mühim bir meseledir. Bu çalışmada, İsmâil Hakkı Bursevî'nin özellikle etvâr-ı seb'a'da zikredilmesi zaruri esmâları ele almayı hedeflemiş bulunmaktayız. Bursevî'nin bu esmâ anlayışını hedef alırken de onun küçük ama derin anlamlar taşıyan “*Risâle-i Esmâ-i Seb'a*” adlı eserini temel kaynağımız olarak belirledik. Bu eserde İsmâil Hakkı Bursevî, nefis mertebelerinde zikredilmesi gereken yedi esmâyı ele almıştır.

Tezin Amacı

Bu tezi yazmaktaki amacımız Bursevî'nin sülûkta zikredilmesi gereken esmâlara yüklediği manalara dikkat çekmektir. Bursevî'nin bu zamana kadar pek çok eserinin akademik düzeyde çalışılmasıyla beraber erişebildiğim kaynaklar içerisinde *Risâle-i Esmâ-i Seb'a* adlı eserine ulaşamadım. Bu çalışmayla beraber akademiye bu eseri tanıtmayı amaçlıyoruz. Esmâlara anlam yüklerken kimlerden etkilendiği hususunda İbnü'l-Arabî'nin görüşlerinden oldukça etkilenen İsmâil Hakkı Bursevî'nin onunla olan görüş birliklerini yansıtmayı hedeflemekteyiz.

Tezin Önemi

Tasavvufta mürîdin ana gayesi, Allah'a (c.c.) yaklaşmaktır. Mürîd, Allah (c.c.) ile ünsiyetini arttırmak için seyr-ü sülûk yaparak birtakım nefis mertebelerini başarıyla tamamlamaya gayret göstermektedir. Sâlik, seyr-ü sülûkta her nefis mertebesinde bir ilâhî isim zikrederek ahlakını güzelleştirmeyi ve kâmil nefse ulaşmayı amaçlar. Bu hedef, Müslümanlar için kıyamete kadar süreceğinden dolayı güncelliğini hep koruyacaktır. Bu durumdan dolayı da çalışmamızın önemi artmaktadır. Bursevî, “*Risâle-i Esmâ-i Seb'a*” isimli eserinde sülûk esnasında zikredilecek ilâhî isimlerin ahlakıyla ahlaklanmayı tarif ettiğinden dolayı ilâhî isimler, manevi tekâmül için tasavvufta önem arz etmektedir.

Sınırlılıklar

Tezimizin ikinci bölümünün birinci başlığında Bursevî'nin *Risâle-i Esmâ-i Seb'a* isimli eserinde yer verdiği yedi esmânın tamamı açıklanmaya çalıştık. İkinci bölümün ikinci başlığında Bursevî'nin manevi tekâmül görüşü ve diğer ilâhî isimler hakkındaki anlayışına yer verilmiş ancak vakit sınırlılığı nedeniyle yalnızca belirli ilâhî isimlere dikkat çekilmiştir.

İsmâil Hakkı Bursevî ve onun eserleriyle ilgili çok sayıda akademik çalışma bulunmaktadır. Bursevî ile ilgili bugüne kadar toplam kırk dört yüksek lisans ve doktora çalışması yapılmıştır. Biz bu tezimizde onun *Risâle-i Esmâ-i Seb'a* eserinin tanınmasına katkıda bulunmayı hedefledik. Tezimiz giriş, iki bölüm ve sonuçtan müteşekkildir.

Giriş bölümünde Bursevî'nin hayatını doğumu, nesebi, ailesi, eğitimi, tasavvufa intisabı ve Celvetiyye tarikatıyla olan ilişkisi, mesleki yönü, eserleri ve vefatı şeklinde incelemeye çalıştık.

Birinci bölümün ilk başlığında haller ve makamlar açısından esmâ-i seb'a, ikinci başlığında ise etvâr-ı seb'a kavramları hakkında açıklayıcı mahiyette bilgiler verdik. Bu doğrultuda Seyr-ü sülûk yönteminde kullanılan esmâ-i seb'aya dair yedi isim olan sırasıyla Lâ ilâhe illallah, Allah, Hû, el-Hakk, el-Hayy, el-Kayyûm ve el-Kahhâr isimlerini; yine seyr-ü sülûk yöntemine ait kavramlardan olan etvâr-ı seb'a ile ilgili olarak nefis-i emmâre, nefis-i levvâme, nefis-i mülheme, nefis-i mutmainne, nefis-i râziyye, nefis-i marziyye ve son mertebe olan nefis-i kâmile kavramlarını açıklamaya çalıştık.

İkinci bölüme ait birinci başlıkta Bursevî'nin *Risâle-i Esmâ-i Seb'a* eserinde yer alan ilâhî isimlerin tekabül ettiği haller, makamlar ve durumlar açıklanmış, bu hallerde Bursevî'nin üzerinde durduğu ontolojik yönler ve açıkladığı her ilâhî ismin sonunda yer verdiği kendisine ait şiirlerine değinilmiştir. İkinci başlıkta ise Bursevî'de manevi tekâmül anlayışı ve diğer ilâhî isimler anlayışına yer verilmiştir. Ancak bu başlıklarda detaylandırmaksızın yalnızca bazı ilâhî isimlere değinilmiştir. Birinci ana başlıkta çalışmamızın ana kaynağı "*Risâle-i Esmâ-i Seb'a*" iken, ikinci ana başlıkta Bursevî'ye ait özellikle *Kitâbü'n-netîce*, *Tuhfe-i Ömeriyye* ve *Tuhfe-i Vesîmiyye* gibi eserler ön plandadır.

Sonuç kısmında ise açıkladığımız bilgiler üzerine ana fikir ve genel bir değerlendirmede bulunulmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

LİTERATÜR

1.1.İSMÂİL HAKKI BURSEVÎ'NİN HAYATI

Bulgaristan'ın Aydos ilçesinde 1063/1653 yılında dünyaya gelen İsmâil Hakkı uzun yıllar Bursa'da yaşadığından dolayı Bursevî, bir süre Üsküdar'da bulunduğundan dolayı Üsküdârî, Celvetiyye tarikatına bağlı olduğu için Celvetî nisbelerini kullanmıştır.²

1.1.1. Doğumu, Nesebi ve Ailesi

İsmâil Hakkı Bursevî'nin babası Mustafa Efendi başlangıçta İstanbul'da ikâmet ederken çıkan büyük yangından dolayı Aydos'a³ yerleşmiştir.⁴ Böylelikle İsmâil Hakkı Bursevî, Bulgaristan içerisinde yer alan Aydos'ta 1063 Zilkade/1653 Ekim ayında dünyaya gelmiştir.⁵ İsmâil Hakkı'nın babası Mustafa Efendi tarafından Bayram Çavuş'un torunu, annesi Kerîme Hanım tarafından ise Kadı Ahmet Efendi'nin torunudur. Dolayısıyla İsmâil Hakkı, baba tarafından sûfî, anne tarafından ise ilmiyye sınıfına mensup bir ailenin torunudur.⁶

İsmâil Hakkı Bursevî, Üsküp'te bulunduğu dönemde bir gün rüyasında Şeyh Mustafa Uşşâkî'nin kızıyla evlendiğini görmüştür. O bu rüyayı gizli tuttuysa da evlilik akdi teklifi ilk Mustafa Uşşâkî'den gelmiş ve İsmâil Hakkı Bursevî de bu teklifi kabul etmiştir. Böylelikle İsmâil Hakkı Bursevî yirmi dört yaşında evlenmiştir.⁷

1.1.2. Eğitim Hayatı

İsmâil Hakkı, ilk sarf eğitimini Osman Fazlı Efendi'nin (ö.1102/1691) Aydos'ta yerine bıraktığı “*Şeyh Ahmed*”den almıştır. Burada *eş-Şâfiye* ve *el-Kâfiye*'yi okumuş, *el-Mültekâ* isimli fıkıh eserini, *Şerhu Ramazan* ve *Hayâli Çelebi Hâşiyesi* isimli kelam eserlerini, *Miftâhu'l ulûm* ve *Beyzâvî Tefsiri*'nin ilk üçte birini okumuştur. İsmâil Hakkı, on bir yaşına geldiğinde Osman Fazlı, ziyareti esnasında onu öksüz görünce eğitim vermek üzere ailesinden Edirne'ye götürmek için izin istemiştir. Böylelikle İsmâil Hakkı Bursevî, eğitimine Edirne'de devam etmiştir. Küçük yaşta Kur'ân eğitimi

² Ali Namlı, “İsmâil Hakkı Bursevî”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul, 2001), 23/102-106.

³ Bulgaristan'ın doğusunda, Burgaz ilinde bulunan bir ilçedir. Bulgaristan'ın Karadeniz kıyısına on beş kilometre uzaklıkta bulunmaktadır.

⁴ İsmâil Hakkı Bursevî, *Tamâmü'l Feyz Fî Bâbi'r-Ricâl*, çev. Ramazan Muslu, Ali Namlı (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2020), 378.

⁵ Ali Namlı, “İsmâil Hakkı Bursevî”.

⁶ Ramazan Muslu, *İsmail Hakkı Bursevî ve Temâmü'l-Feyz Adlı Eseri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994), 9.

⁷ Bursevî, *Tamâmü'l Feyz Fî Bâbi'r-Ricâl*, 390.

aldığını hatta kardeşinin ondan önce eğitime başladığı halde kendisine talebelik yaptığını eserinde ifade etmektedir. Edirne’de Abdülbâki Efendi’den yedi yıl nahiv/sarf ilmini okumuştur. Daha sonra Abdülbâki Efendi vasıtasıyla İstanbul’daki Osman Fazlı Efendi’nin yanında eğitim görmeye başlamıştır. Şeyh kendisine biat verip, evrâd tayin etmiştir. Burada kendi tabiriyle insanlar içinde eşi bulunmayan Kurrâ Mehmed Efendi’den de tecvid dersleri almıştır. Yine burada Farsça okuduğunu, Hâfız’ın *Dîvan*’ı, Mevlânâ’nın *Mesnevî*’si vb. eserleri okuduğunu belirtmiştir. Hat sanatına ilgili olduğu ancak diğer derslerle meşguliyeti dolayısıyla gereken zamanı ayıramamıştır.⁸ İsmâil Hakkı’nın hat sanatını meşhur Hâfız Osman (ö. 1110/1698) dan aldığı bilinmektedir.⁹

1.1.3. Tasavvufa İntisâbı ve Celvetiyye İle Olan İlişkisi

İsmâil Hakkı Bursevî’nin babası Mustafa Efendi ile Celvetiyye tarikatının şeyhi olan Atpazarî Fazlı Efendi yakınlık kurmuştur. Bursevî üç yaşındayken babası onu şeyhin yanına götürür ve şeyh onunla şakalaşır. Bu yüzden bir gün şeyh kendisine *“Sen benim evlâdımın en büyüğüsün, öğrencilerimin ve halifelerimin en eskisisin. Seni üç yaşından beri tanırım. O zamandan beri senin üzerinde nazarım var”* demiştir. İsmâil Hakkı Bursevî, şeyhi Atpazarî Osman Fazlı Efendi’ye biat etmeden önce Allah’ın (c.c.) üzerindeki nimetlerine işaret eden pek çok sâlih rüyalara mazhar olduğunu ifade etmektedir. Bu rüyalardan birinde Atpazarî’nin eliyle İsmâil Hakkı Bursevî’ye işaret ederek *“Bana yaklaş ve gel ey İsmâil, ta ki seni göreyim sana bizim bu tarîkımızda istidad gelmiş mi?”* Bunun üzerine Bursevî ona yaklaşmış ve Atpazari elini onun başının üzerine koyarak *“Senin istidadın gelmiş!”* demiştir. Ardından Fâtiha sûresini okuyup başından ayağına kadar üzerine üflemiştir. Sonra da *“Seni Bursa şehrine tayin ettim”* dediğini görmüştür. Bu rüyadan bir süre sonra Atpazarî, onu özel odasına çağırarak *“Diğer sûfiler gibi senin halvet ve riyazete ihtiyacın yok. Çünkü diğerlerinin bunlarla elde ettiklerine, sen onlar olmadan ulaştın. Allah’a hamd olsun. Fakat zâhiri ve mânevî bazı faydaları sebebiyle doksan gün halvete girmeni tavsiye ediyorum”* demiştir. Bunun üzerine İsmâil Hakkı Bursevî, Zeyrek Camii’ne giderek halvete girmiştir.¹⁰

⁸ Bursevî, *Tamâmü’l-Feyz Fî Bâbi’r-Ricâl*, 378-380.

⁹ Ali Namlı, “Kitâbetle Mübtelâ Olmak: İsmâil Hakkı Bursevî”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 16/31-32 (2018), 335.

¹⁰ Bursevî, *Tamâmü’l-Feyz Fî Bâbi’r-Ricâl*, 378-384.

İsmâil Hakkı Bursevî'nin şeyhi hakkındaki görüşleri şu beyitlerinde özetlenmiş gibidir.

*“Bir emirim var idi Hakkî benim
Evliyâ-i âleme sultân idi
Hep bilirlerdi cihân halkı onun
Cümle dilde nâmı Şeyh Osmân idi
Şol şarâb-ı Hazreti Eyyûb-veş
Feyz-i nutkı derlere dermân idi
Reşk-i Hurşîd idi nûr-ı zâhiri
Bâtını bir bahr-i bî-pâyân idi
Sığmaz idi on sekiz bin âleme
Ma’rifetle vâsiü’l-meydân idi
Bu zuhur ile yine ol sırr-ı hak
Kâleb içre cân gibi pinhân idi
Görmedi kimse izinin tozunu
Bilmediler kim ne kühl-i cân idi
Kabri Kıbrıs’ta olursa n’ola kim
Terk-i şöhret etmiş âlî-şan idi
İsm-ü resmin etti âhir bî-nişân
Zirâ sırr-ı suret-i Raman idi”¹¹*

Celvetî olan Atpazarî Osman Fazlı Efendi, Balkanlar’da bu tarikatı temsil eden şeyhlerden biridir. Celvetiyye’nin bir diğer merkezi konumunda bulunan Bursa’da ise Üftâde, Bursevî gibi sûfîler bu tarikatı temsil etmişlerdir. Celvetiyye Aziz Mahmud Hüdayî’nin vefatının ardından pek çok şubeye ayrılmıştır. Bunlardan biri de İsmâil Hakkı Bursevî’nin tesis ettiği Hakkıyye koludur.¹²

1.1.4. Meslekî Yönü

İsmâil Hakkı Bursevî, Atpazarî Osman Fazlı Efendiye intisap edip halvet görevini yerine getirdikten sonra Osman Fazlı Efendi, Bursevî’yi Üsküp’e tayin

¹¹ İsmâil Hakkı Bursevî, *Ferahu’r-Ruh*, çev. Mustafa Utku (Bursa: Uludağ Yayınları, 2012), 3/196-197.

¹² Hasan Kâmil Yılmaz, “Celvetiyye”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul, 1993).

etmiştir. Üsküp yolculuğu sırasında Aydos'a babasını ziyaret etmek maksadıyla uğramıştır. Üsküp'e vardığında yanında üç derviş daha bulunmaktaydı. Meddah isminde bir caminin hüccesine yerleşip orada vaazlar vermeye başlamıştır. İlerleyen vakitlerde zengin bir kadının zâviye inşa ettirmesiyle oraya yerleşmiş ve burada geçirdiği süre boyunca ders okutmuş ve vaaz vermiştir. Vaazlarındaki üslubu sebebiyle kendisinin ifade ettiği üzere çevresinde hiç dost kalmamıştır. Çünkü çevresindeki müftüler, kadılar, imamlar vb kimseler, nefislerinin peşine düşmüş ve kötü alışkanlıklar edinmiştir. İsmâil Hakkı Bursevî'nin onları eleştirmesi sonucu müftü ve yordakçıları da onu kınayıp tehdit etmişlerdir. Bu hal altı yıl bu şekilde sürmüştür.¹³

Osman Fazlı yaşanan bu olaylardan sonra İsmâil Hakkı'yı Köprülü'ye tayin etmiştir. Bursevî, Köprülü'de on dört ay kaldıktan sonra Ustrumca halkı, İsmâil Hakkı'nın ilim ve ahlâki faziletinden haberdar olduklarından dolayı onun yanlarına gelmesini Osman Fazlı'dan rica etmişlerdir. Böylelikle İsmâil Hakkı Ustrumca'ya gitmiş ve oranın halkı ona güzel bir ev tahsis edip iyi davranmışlardır. Bursevî burada otuz ay kalmıştır.¹⁴ Ancak yaşadığı bu süre boyunca ailesinin sızlanması ile imtihan olmuştur. İsmâil Hakkı Bursevî bu durumu şu şekilde anlatmaktadır:

“Bu cihanda kendim için aile ile imtihan olunmaktan daha zor bir şey görmedim. Onlarla imtihan olunmak bana diğer sıkıntıları unutturdu. Ağlayacaklar bu sıkıntıya ağlasın. Bu o kadar büyük bir sıkıntıdır ki ona ancak velâyet ehli katlanabilir. Eğer “Sana hicretin elemi ârız olmadı mı?” dersin, şöyle cevap veririm: Evet, fakat Allah Teâlâ lütufları ile beni destekledi de hicretin yorgunluğunu ve ayrılığın elemi altı ay kadar bana tattırdıktan sonra benden aldı. Şöyle ki Köprülü'ye hicret ettikten sonra o kadar darlık yaşadım ki ev halkından daha fazla sıkıntıya düştüm. Hz. Şeyh'ten Konstantiniyye'ye nakil için izin istemek üzere kendisine bir mektup gönderdim. Çünkü o ilerde beni oraya yerleştirmeyi düşünüyordu. Bana içinde şu ifadelerin de olduğu bir mektup gönderdi: “Vaktin ve zamanın müsait olduğunda gelmene izin var. Selâm hidâyete uyanlara, kınama da hevâyâ uyanlara olsun”¹⁵

Ustrumca'da otuz ay kaldıktan sonra Osman Fazlı Efendi'nin davetiyle Edirne'ye gitmiştir. Onunla buluştuktan sonra Osman Fazlı Efendi'ye Bursa'dan bir

¹³ Bursevî, *Tamâmü'l Feyz Fî Bâbi'r-Ricâl*, 384-393.

¹⁴ Mehmed Ali Aynî, *İsmail Hakkı Bursevî*, ed. İsmail Dervişoğlu (İstanbul: Büyüyen Ay, 2013), 45.

¹⁵ Bursevî, *Tamâmü'l Feyz Fî Bâbi'r-Ricâl*, 398.

mektup gelmiştir. Mektuba göre Bursa şeyhi Sun’ullah el-Amasevî ölmüş ve yerine başka bir halife tayin edilmesi istenmiştir. Bunun üzerine Osman Fazlı, Bursa’yı çokça övdüğünden dolayı Bursevî, şeyhinin niyetinin Şeyh Sun’ullah’ın konumuna kendisini tayin etmek istediğini anlayınca hanımını ikna etmek için Ustrumca’ya dönmüştür. Ancak burada ailesini hiçbir şekilde ikna edememiştir. Olumlu cevap aramaktan vazgeçen İsmâil Hakkı, şeyhine özür ileten bir mektup göndermiştir. Ancak şeyhi bu mektup üzerine onu kınayıcı bir mektupla cevap vermiştir. Bu mektubun ardından bir de tefe’ül yapan İsmâil Hakkı Bursevî, Beyzâvî Tefsiri’nde “*Güzel bir belde ve çok bağışlayıcı bir Rab*”¹⁶ âyetine denk gelince kesin olarak hicret etmeye karar vermiştir. Bunun üzerine eşine kesin olarak gitme kararı aldığını bildirmiştir. Eşi onun kesinlikle kararını değiştirmeyeceğini görünce hicret etmeyi kabul etmiştir.¹⁷

Bursevî, Bursa’ya geldikten sonra çok sıkılmış ve Ustrumca’daki rahat hayatını özlemiştir. Bursa’da onu hiç kimse tanımadığı için Ustrumca’da ki gibi rahat bir hayat yaşayamamıştır. Bu sebeple tesbihini ve kitaplarını dahi satmaya mecbur kalmıştır. Ancak yine de Bursa’ya gelmesinde bir hikmet olduğunu düşünmüş zira kendisinden sonra Üsküp ve çevresindeki Müslümanlar düşmanlara teslim olmuşlardı.¹⁸ Bursa’daki sıkıntılı günleri daha sonrada devam etmiştir zira kırk gün süren göz titremesine maruz kalmışken dokuz yaşındaki kızı taundan dolayı vefat etmiştir. Bu yaşananlardan sonra bir gece rüyasında şeyhini görmüş ve şeyhi ona bir süre daha sabretmesini tavsiye etmiştir. İsmâil Hakkı da bu tavsiyeyi kabul etmiştir.¹⁹ Daha sonra bir gün Magosa’da bulunan şeyhini ziyaret etmiştir. İsmâil Hakkı’yı buraya çağıran Şeyh Fazlı’nın asıl amacı Celvetiyye tarikatı şeyhliğini kendisine devretmesidir. Bu durumu Şeyh Fazlı’nın şu sözleriyle daha iyi anlaşılmaktadır: “*Halîfelerim çoktur; bazıları hayatta, bazıları da vefat etmiştir. Şeyhimden aldığım nefes ve te’sir benden sonra sana ulaşacaktır, başkasında değil. Zira sen bu ilme sahipsin, ayrıca senin latif tahriratın da var. Ben, zamanında şeyhimin nefes ve duâsını aldım, Allah’ın izniyle bu nefes ve duâyı sana veriyorum*”²⁰ Daha sonra Bursevî, yeniden Bursa’ya dönmüştür. Bursa’da derslerine devam eden İsmâil Hakkı, padişahın seferine ordudaki askerlere motivasyon olması

¹⁶ Sebe’, 34/15.

¹⁷ Bursevî, *Tamâmü’l Feyz Fî Bâbi’r-Ricâl*, 400-408.

¹⁸ Aynî, *İsmail Hakkı Bursevî*, 47-48.

¹⁹ Hasan Özönder, “İsmail Hakkı Bursevî”, *Türk Kültürü* 92 (1970), 52.

²⁰ Sâkıb Yıldız, “Türk Müfessiri İsmâ’il Hakkı Burûsevi’nin Hayatı”, *Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi* 1 (1975), 114.

amacıyla çağrılmış, o da bunu memnuniyetler kabul etmiştir. Bu şekilde birden çok katıldığı savaş neticesinde kendisi de yara alan İsmâil Hakkı, dayanacak gücü kalmadığından dolayı Bursa'ya geri dönmüştür.²¹

İsmâil Hakkı, ilk haccını 1112/1700 yılında gerçekleştirmiştir. Hac dönüşünde içinde bulunduğu kfile, bedevî eşkıyaların saldırısına uğramış ve yağmalanmıştır. İsmâil Hakkı da bu soygun esnasında, önemli kitaplarını ve malını kaybetmiştir. Pek çok yapıtında Hz. Hızır'ın yardımı sayesinde canını zor kurtardığından söz eder. İkinci haccı için ise 1122/1710'da yolcuğa çıkmıştır. Bu hac yolculuğu on yedi ay kadar sürmüştür. Hac esnasında bir takım manevi hallere nâil olduğu bilinmektedir.²²

Bursa'da vaaz ve nasihatlerine devam eden İsmâil Hakkı, Kur'ân-ı Kerîm'i açıklamaya 1096/1685 yılında başlamıştır. Kendisinin de ifadesiyle bu tefsirde her sözü alışılmamış bir üslupla yazıya geçirmiş ve içerisine tasavvufî sözler ve Farsça beyitler ilave etmiştir. O bu eserine "*Rûhu 'l-beyân fî Tefsîri 'l-Kurân*" adını vermiştir.²³ Bursevî, bu tefsirini yirmi üç yıla yakın bir sürede 1117/1705 tarihinde tamamlamıştır.²⁴

İsmâil Hakkı, 1714-1717 (h.1126/1129) yılları arasında Tekirdağ'da kaldıktan sonra Bursa'ya geri dönmüştür.²⁵ Bursa'dayken rüyasında onu Şam'a çağırırlar.²⁶ Bu bağlamda ifade etmek gerekirse İsmâil Hakkı'nın rüyalarında İbnü'l-Arabî'yi gördüğü ve bu rüyalarda İbnü'l-Arabî'nin Bursevî'ye nasihatlerde bulunduğu bilinmektedir. İsmâil Hakkı'nın İbnü'l-Arabî'ye olan bağlılığı dolayısıyla 1129/1717 tarihinde eşi ve çocuklarıyla beraber elli gün süren Şam'a yolculuğu başlar. İsmâil Hakkı, Şam'a ulaştığı ilk günlerde İbnü'l-Arabî'nin kabrini ziyaret eder. İsmâil Hakkı'nın Şam'a gelmesinin tek sebebinin manevi feyz, bereket ve kabir ziyareti olduğu düşünülmemektedir. Şam'a gitmeye karar vermesindeki bir diğer sebebin ilmî faaliyet alanını genişletmek olduğu bilinmektedir. Şehrin camiilerinde, Arap dilini iyi bilmesi hasebiyle, vaaz ve irşâda başlamış ve tefsir dersleri tertip etmiştir. Onun hangi tefsiri kullandığına dair bilgi yoksa da "*Bazı kelimât-ı kibâr irâd eder, mazmûrunu hüsn-i terbiye ile söyler, kailini tasrih etmezdim*" dediği dikkate alınırsa bu tefsirin kendi yazmış olduğu "*Rûhu 'l-beyân*" olduğu düşünülebilir. İsmâil Hakkı, Şam'da bulunduğu

²¹ Özönder, "İsmail Hakkı Bursevî", 52.

²² Namlı, "Kitâbetle Mübtelâ Olmak: İsmâil Hakkı Bursevî", 336-337.

²³ Bursevî, *Tamâmü 'l-Feyz Fî Bâbi 'r-Ricâl*, 418-419.

²⁴ Namlı, "Kitâbetle Mübtelâ Olmak: İsmâil Hakkı Bursevî", 336.

²⁵ Namlı, "Kitâbetle Mübtelâ Olmak: İsmâil Hakkı Bursevî", 337.

²⁶ Özönder, "İsmâil Hakkı Bursevî", 53.

süre boyunca da pek çok eser kaleme almıştır. Bu eserler arasında “*Kitâbu’l-hitâb*”, “*Kitâbu’l-necât*” ve “*Tuhfe-i recebiyye*” bulunmaktadır. İsmâil Hakkı, Şam ziyaretinin ardından 1132/1720 senesinde ailesiyle beraber Şam’dan ayrılır. Yolculuğunun sonunda Bursa’ya dönmeden önce çok değer verdiği Aziz Mahmud Hüdâyî’nin kabrinin bulunduğu Üsküdar’da bir süre ikâmet eder. Dönemin vezir-i azamı Damat İbrahim Paşa tarafından kendisine burada bir ev teslim edilmiş ve İsmâil Hakkı, irşâd görevine devam etmiştir. Yetmiş yaşlarında olduğu halde onun Üsküdar’da geçirdiği günler en çok eser verdiği dönemdir. Ancak bu süreçte Üsküdar’da bulunan Ahmediyye Câmîinde vaaz verdiği sırada vahdet-i vücûd konusundan bahsederken İslâm esaslarına karşıt düşüncelerden bahsettiği iddiası dolayısıyla kendisine takibat açılmıştır. İsmâil Hakkı, bu vakıayı “*acâib bir hâdise*” olarak nitelendiren İsmâil Hakkı, hâdise hakkında şunları söylemektedir:

“1135 senesi Rabi’ul-evvel ayının başlarında acâib bir hadise vuku buldu. Bu hadise, bu fakîr Hakkî hakkında Müftî Abdullah, Vezir İbrahim’e (şikâyet mektubu) arzemiş, ‘Lâ ilâhe illâ Ene (Allah yoktur, ancak ben varım.)’ dediğimi ileri sürerek aleyhimde iftirada bulunmuştur. Bunun üzerine Vezir, derhal tahkikat açmıştır. İstanbul ve Üsküdar ahalisinden büyük bir topluluk lehimde şahitlik ederek Müftî’nin şikâyetini asılsız çıkarmışlardır. Bu haber bana intikal edince, Müftî ve avanesinin iftirasından taaccüb ettim. Zira ben her zaman: ‘Ene’l-‘abdu, lâ ilâhe illallah’ (Ben kulum, Allah’tan başka ilâh yoktur.) derim. Yoksa böyle bir söz söylemeğe kim cesaret edebilir. Bin kere ‘hasbune’llâh ve ni’me’l-vekîl’.”²⁷

Yapılan bu şikâyet İsmâil Hakkı’nın lehine olsa da o, “*a’dâ arasında olmayı isrâf-ı ömr gibi bir nesne*” gördüğünden dolayı Bursa’ya gitmiştir. Dönüşünde kitaplarını vakfetmiş ve *Cami-i Muhammedî* adında bir câmi inşa ettirmiştir.²⁸

1.1.5. Eserleri

İsmâil Hakkı Bursevî’nin tasavvufun yanı sıra tefsir²⁹, hadis³⁰, fıkıh/kelam³¹ ve diğer alanlarda³² eserleri mevcuttur. Tasavvuf alanındaki eserlerini incelediğimizde pek

²⁷ Yıldız, “Türk Müfessiri İsmâ’il Hakkı Burûsevi’nin Hayatı”, 118-121.

²⁸ Namlı, “Kitâbetle Mübtelâ Olmak: İsmâil Hakkı Bursevî”, 338.

²⁹ Bkz. Kendisinin 1117/1705’te tamamlanmış olan Rûhû’l Beyân fî Tefsîri’l-Kur’an’ı, Ta’lîka alâ evâili Tefsîri’l-Beyzâvî, Şerh alâ tefsîri’l-Beyzâvî, Tefsîr-i Süreti’l-Fâtiha, Tefsîru Âme’r-Resûl, Tefsîru Süret’l-Aşr, Tefsîru Süreti’z-Zelzele, Levâ’ih tete’allak bi-ba’zi’l-âyât ve’l ehadîs, Kitâbü’l-Mir’at li-hakâ’iki ba’zi’l-ehadîs ve’l-âyât.

³⁰ Bkz. Şerhu’l nuhbeti’l-fiker, Şerhu’l-hadîsi’l-erba’in, Şerhu’l-erbaîne hadîsen.

çok tuhfesi olduğunu görmekteyiz. Bunlar, *Tuhfe-i Recebiyye*, *Tuhfe-i İsmâiliyye*, *Tuhfe-i Halîliyye*, *Tuhfe-i Bahriyye*, *Tuhfe-i Hüseyniyye*, *Tuhfe-i Hasekiyye*, *Tuhfe-i Atâiyye*, *Tuhfe-i Ömeriyye*'dir. Yine bu alandaki bazı edebiyat eserleri *Rûhu'l-Mesnevî*, *Şerhu'l Muhammediyye*, *Şerh-i Ebyât-ı Fusûs*, *Şerh-i Salavât-ı İbn Meşîş*, *Risâle-i Şem'iyye*, *Es-ile-i Şeyh Mısrî'ye Ecvibe-i İsmâil Hakkı*'dır. Diğer tasavvufî eserleri ise *Tamamü'l-feyz fî Bâbi'r-ricâl*, *Silsilenâme-i Celvetiyye*, *Kitâbü'l-hitâb*, *Kitâbü'n-necât*, *Şerh-i Usûlü'l-Aşere*, *Risâletü'l-hazarât*, *Kenz-i Mahfî*, *Kitâbü Hücceti'l-bâliğa*, *Sülûkü'l-mülûk*, *Kitâbü's-sülûk*, *Risâle-i Bahâiyye*, *Kitâbü's-Şecv*, *Mecî'ü'l-beşîr li ecli't-tebşîr*, *Vesiletü'l-merâm*, *Risâle-i Nefesü'r-Rahmân*, *Nuhbetü'l-letâ'if*, *Mecmû'atü'l-Esrâr*, *Es'iletü's-sahafiyye* ve *Ecvibetü'l-Hakkıyye*, *Kitâbü'l-Fasl fî'l-esrâr*, *Esrârü'l-hurûf*, *Risâle et-Tehaccî fî Hurûfi't-teheccî*, *Hakâ'iku'l-hurûf*, *Kitâbü Zübdeti'l-Makâl*, *Makâlât-ı Şeyh İsmâ'il Hakkı*, *Mecmûa*, *Kitâbü'n-nefîce*'dir.

Tüm bu eserlerine ek olarak Bursevî'nin sülûk ylnca ilerlerken sâlikin zikretmesi gereken esmâları şerh ettiği ve bizimde tezimizin konusunu oluşturan *Risâle-i Esmâ-i Seb'a*³³ isimli eseri mevcuttur. Seyyid Hasib tarafından istinsah edilen bu nüshanın istinsah tarihi 1187/1773'dir. İçerisinde İsmâil Hakkı Bursevî'ye ait on altı risâlenin bulunduğu mecmuanın adı *Mecmu'a-i Hakkî* şeklindedir. Çalıştığımız metin *Risâle-i Esmâ-i Seb'a* adıyla 60/b-66/b varakları arasında bulunan üçüncü risâledir. Her sayfasında yirmi dokuz satır bulunmaktadır. Eserin daha sonra yapılan tamiratlarından dolayı 61/a-61/b ile 62/a-62/b varaklarının yerleri değiştirilmiştir. *Risâle-i Esmâ-i Seb'a*, Mehmet Asağ tarafından tercüme edilmiştir. Biz de bu tezimizde bu tercümeden istifade etmiş bulunmaktayız.

1.1.6. Esmâ-i Seb'a

İnsan, Allah'ın (c.c.) cemâl ve celâl isimlerinin karşılık bulduğu varlıktır. Cemâl isminin karşılığı rûh iken, celâl isminin karşılığı nefstir. Nefs ve rûh insanda bulunan iki farklı özelliştir. Tasavvufun amacı ise rûhu aydınlatıp nefsi kötü alışkanlıklardan kurtarmaktır. Tarikatlar da bu gayeyi gerçekleştirebilmek üzere seyr-ü sülûkte uygulanan iki farklı metot bulunmaktadır. Buna göre tarikatlar rûhânî tarikatlar ve

³¹ Bkz. *Şerhu Fikhi'l-Keydânî*, *Risâle-i mesâili'l-fikhiyye*, *Risâletü'l câmi ali-mesâili'n-nâfia*, *Kitâbü'l-fazl ve'n-nevâl*, *İhtiyârât*, *Ecvibetü'l-Hakkıyye an es'ileti's-Şeyh Abdîrrahmân*, *Şerhu'l-Kebâir*

³² Bkz. *Şerhu Mukaddimetü'l-cezerî*, *Kitâbü'l-Furûk*, *Şerhu Risâle fî âdâbi'l-münâzara li-Taşköprizâde*, *Mecâlisü'l-va'z ve't-tezkîr*, *Kitâbü'l Hutabâ*, *Risâle-i Gül*

³³ İsmâil Hakkı Bursevî, *Risâle-i Esmâ-i Seb'a*, Süleymaniye Kütüphanesi, Pertev Paşa Koleksiyonu nr.637, vr 60/b-66/b.

nefsânî tarikatlar olarak tasnif edilmektedir.³⁴ Rûhânî tarikatlarda rûh, belli usullerle nefis etkisizleştirilmeye çalışılır. Rûhânî usulde göğüs kısmında olduğu sayılan *kalp*, *rûh*, *sır*, *hafî*, *ahfâ* adlı beş latife ile beraber “Allah” zikri çekilir.³⁵ Nefsânî tarikatlarda ise nefsin kötü istekleriyle mücadele söz konusudur. Bu tarikatlarda nefsin yedi aşaması geçilmelidir. Bu aşamalarda esmâ-i seb‘a kullanılarak o isimlere uygun hareket edilmelidir.³⁶

Tasavvuf yoluna girmiş müridlerin sülûk yolculuğunda her basamakta İlâhî isimlerden birinin tesiri altında olduğu bilinmektedir. Sâlik, bu isimleri zikrederek nefis tezkiyesi yapmakta ve bir üst basamağa geçmek için çabalamaktadır. Burada iki yöntemden bahsetmek gerekmektedir. Bu yöntemler; tevhîd ile sülûk ve esmâ ile sülûktur.³⁷ Biz burada konumuz gereği esmâ ile sülûk hakkında bilgi vereceğiz.

Esmâ-i seb‘a sözlükte, yedi isim demektir. Esmâ zikriyle sülûk yapan tarikat mensupları Allah’ın (c.c.) yedi güzel ismini kullanmaktadır. Bu isimler sırasıyla şu şekildedir: 1. Lâ ilâhe illallah 2. Allah 3. Hû 4. el-Hakk 5. el-Hayy 6. el-Kayyûm 7. el-Kahhâr. Esmâ-i seb‘a kullanılan zikir şekli İbrahim Zâhid Geylânî’den (ö. 700/13021) gelmektedir.³⁸

1.1.7. Tarikat-ı Celvetiyye

Celvetiyye, Bayramiye tarikatının kollarından olup; Hacı Bayrâm Velî’nin (ö. 833/1430) halifesi Akbıyık Meczûb’a (ö.860/1455) biat eden Muk’ad (kötürüm) Hızır Dede’nin (ö. 918/1512) talebesi Muhyiddin Üftâde’nin (ö. 988/1580) müridi Aziz Mahmud Hüdâyî’ye (ö. 1038/1628) dayanmaktadır.³⁹

Celvet kelimesi sözlükte “*kılıç ve ayna gibi şeylerin pasının alınıp parlatılması, bir şeyin ortaya çıkması; açık olması*” şeklinde karşılık bulmaktadır.⁴⁰ Tasavvufî manada ise “*Kulun ilâhî sıfatlarla ve güzel huylarla bezenerek halvetten çıkıp halkın*

³⁴ Hasan Kâmil Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004), 235.

³⁵ Reşat Öngören, “Tarikat”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul, 2011).

³⁶ Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 236.

³⁷ Muhiddin Usta, *Tasavvuf Eğitiminde Etvâr-ı Seb‘a Metodu* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 51.

³⁸ Zafer Erginli vd, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: Kalem Yayınevi: 6, 2006), 101.

³⁹ Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 61.

⁴⁰ Hasan Kâmil Yılmaz, “*Celvetiyye*”, *Türkiye’de Tarikatlar*, ed. Semih Ceyhan, *İsam Yayınları*, (2015), 929.

arasında karışması” anlamına gelmektedir.⁴¹ İsmâil Hakkı Bursevî’ye göre celvet, mürîdin halvet halinden ilâhî sıfatlarla donanmış şekilde çıkmasını ifade etmektedir. Halvet “*lâ ilâhe*”ye işaret etmekte ve ağıyarı yok saymaktır. Celvet ise yarı ispat olup “*illâllah*”a işaret etmekte edir. Halvet, fenâfillah mertebesinde bulunup keşf-i Celâle nispet edilir. Celvet, bekâbillah halinde yer alır ve keşf-i Cemâl mertebesinde bulunmaktadır. Burada Halvetilik mukaddimeye Celvetîlik ise sonuca benzetilmektedir.⁴² Ek olarak celvet, kalbten lüzumsuz işlerin giderilmesi, gönlün berraklaşması ve aydınlanmasıdır. Bu hale gelmek için ise ilk olarak halvet hayatı yaşanmalıdır. Halvette nefsin kötü işlerinden kurtulmak gerekir. Halvette yapılan bu nefis tezkiyesinden sonra celvet hali gelmektedir.⁴³ Çünkü denildiği üzere “*Boşaltma süslemeden önce gelir*”. Nitekim Muhammedün Resûlullah sırrı “*Lâ ilâhe illallah*” sırrından sonradır. Burada Halvetiyye miraca yükselmede makamı “*ev-ednâ*”dır. Celvetiyye makamı ise nüzulde “*kâbe kavseyn*”dir.⁴⁴ Celvet, kişinin ilâhî sıfatlara bürünüp halvet halinden çıkmasını ifade etmektedir. Kulun, tüm özellikleriyle benlikten kurtulup Allah (c.c.)’a izâfe olmasıdır. Bu “*Attığında sen atmadın fakat Allah attı*”⁴⁵ ve “*Şüphesiz sana biât edenler ancak Allah’a biât etmektedirler*”⁴⁶ âyetleriyle açıklanmaktadır.⁴⁷

“*Celvetiyye*” adını ilk kez anan kişi Azîz Mahmûd Hüdâyî’dir (ö.1038/1628). Bursevî’ye göre celvetiyye ilk İbrâhim Zâhid-i Geylânî’de (700/1300) ortaya çıkmakla beraber tafsili Azîz Mahmûd Hüdâyî’de meydana gelmiştir. Tarikat, İbrâhim Zâhid-i Geylânî zamanında hilâl, Şeyh Üftâde (ö. 988/1580) devrinde yarım ay, Azîz Mahmûd Hüdâyî zamanında ise dolunay şeklindedir.⁴⁸

Celvetiyye tarikatı özellikle Aziz Mahmud Hüdâyî’nin çalışmalarıyla İstanbul haricinde Anadolu ve Balkanlara da yayılmıştır. Hüdâyî devrinde veya ondan sonra ki dönemlerde Balkanlar’da Filibeli İsmâil Efendi (ö.1052/1642) ve Atpazarî Osman Fazlı

⁴¹ Ramazan Muslu, “Tasavvufî Terbiye ve Ahlâk”, *Tasavvuf*, ed. Kadir Özköse (Ankara: Grafiker Yayınları, 2017), 334.

⁴² İsmâil Hakkı Bursevî, *Ferahu’r-Ruh*, çev. Mustafa Utku (Bursa: Uludağ Yayınları, 2012), 2/77.

⁴³ Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 200.

⁴⁴ İsmâil Hakkı Bursevî, “Tuhfe-i Ömeriyye”, çev. M. Ali Akidil, *Seyr ü Sülûk-Üç Tuhfe-*, ed. Recep Kibar (İstanbul: İnsan Yayınları, 2016), 253.

⁴⁵ el-Enfâl, 8/17.

⁴⁶ el-Fetih, 48/10.

⁴⁷ Seyyid Şerîf Cürcânî, *Ta’rîfât*, çev. Arif Erkan (İstanbul: Bahar Yayınları, 1997), 76.

⁴⁸ Selami Şimşek, *Keşan’lı Süleyman Zâtî ve XVIII. Asırda Celvetilik* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005), 209-210.

Efendi gibi meşhur sûfîler sayesinde Balkanlar'da oldukça etkin bir rol oynamıştır. Bursa'da ise Üftâde ve Bursevî gibi isimler tarafından varlığını sürdürmüştür. Aziz Mahmud Hüdâyî'nin vefatının ardından tarikatta Selâmiyye, Hakkıyye, Fenâiyye ve Hâşimiyye adında dört farklı şube oluşmuştur.⁴⁹ Bu kollardan Hakkıyye kurucusu ve bizim de konu başlığımız olan İsmâil Hakkı Bursevî'nin, bu tarikatın yayılmasında etkisi büyüktür.⁵⁰

Celvetiyye'de sülûk, esmâ iledir. Esmâ-i seb'a, Allah'ın (c.c.) yedi ismine denmektedir. Bunlar; *Lâ ilâhe illallah, Allah, Hû, el-Hakk, el-Hayy, el-Kayyûm* ve *el-Kahhâr*. Celvetiyye'de ilave olarak beş isim daha zikredilir: *el-Vehhâb, el-Fettâh, el-Vâhid, el-Ehad* ve *es-Samed*. Bu isimlere *furû-i esmâ* denir. Hz. Ali (r.a.) kanalıyla gelen Celvetiyye, cehrî zikri esas almakla birlikte nefis tezkiyesine dikkat etmektedir.⁵¹

Aziz Mahmud Hüdâyî, *Vâkıât* adlı eserinde Celvetiyye'de zikrin kelime-i tevhîd olduğunu kendisine mürşidi Üftâde olduğunu kaydetmiştir. Ona göre sâlikî Allah'a (c.c.) yaklaştıran en güzel vesile, tevhîddir. Bunun sebebi ise bütün peygamberlerin sülûkünün ona olmasıdır. Hüdâyî, mürşidinin “*Tevhîdle meşgul olanın müşkilleri hallolur. Çünkü tevhîd müşkilleri halledicidir*” sözünü işleyerek şu şekilde ifade etmiştir:

*Tevhîd ile olur her derde dermân
Hakk'a tevhîd ile ermiş erenler
Tevhîd ile olur her müşkil âsân
Hakk'a tevhîd ile ermiş erenler*⁵²

Celvetilerin zikrine “*nısf-ı kıyâmı*” adı verilmektedir. Bu zikrin ortaya çıkması ile ilgili şu rivâyet nakledilir: Aziz Mahmud Hüdâyî, kuûd tevhîdi sırasında Hz. Muhammed'in (s.a.v.) rûhâniyetini kalp gözüyle müşâhede ederken saygısından dolayı ayağa kalkmak ister. Ancak Hz. Muhammed (s.a.v.) ayağa kalkmamasını işaret eder. Onun da zikrine dizleri üzerinde durarak devam ettiği rivayet edilir. Bir başka rivayete

⁴⁹ Hasan Kâmil Yılmaz, “Celvetiyye”.

⁵⁰ Ahmet Güner, “Celvetiyye”, *Tarikatlar Ansiklopedisi* (Milliyet, 1991), 104.

⁵¹ Selami Şimşek, *Keşan'lı Süleyman Zâtî ve XVIII. Asırda Celvetilik*, 221-222; Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021), 429.

⁵² Adalet Çakır, “Aziz Mahmud Hüdâyî'nin Ecvibe-i Mutasavvıfâne'si ve Celvetiyye Tarikatının Bazı Esasları”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, (2015), 72-73.

göre Hz. Muhammed (s.a.v.) yerine Hızır'ın geldiği belirtilmektedir. Bu tarikatta asıl zikir şekli tevhîd zikri olsa da Aziz Mahmud Hüdâyî'den sonra yukarıda da belirtildiği gibi esmâ-i seb'â zikri önem kazanmıştır. Nısf-ı kıyâm, Hüdâyî Dergâhı'nda cuma namazının ardından düzenlenmekteydi. Zikir, zâkirbaşının kelime-i tevhîd getirmesi ile başlar. Cemaatle beraber yavaş yavaş on adet kelime-i tevhîd çekildikten sonra zâkirbaşı “*Ya Allah Hû*” der ve herkes dizleri üzerine kalkar. Belli bir müddet kıyâmî olarak Hû esmâsı zikredilir. Ardından zâkirbaşı İsm-i Celâl zikrine başlar. Belli bir süre de bu zikir yapıldıktan sonra zâkirbaşının üç kere Hû demesiyle beraber ilahi okunûr. Okunan ilahi bitmeden şeyh yerini alır. Zikrin ikinci kısmı şeyhin “*Ya Allah Hû*” demesiyle başlar. İsm-i Hû zikri gittikçe hızlanır. Zakirler, sağa ve sola dönerek tempoyla zikrederler. Zakirler, ilâhî okurken şeyh bu esnada üç ism-i Celâl okur ve zikir hızlanır. Şeyh zikrin bittiğini belirten uzun *Hû* zikrini çektikten sonra ilahi okunûr ve şeyh kısa bir dua yapar. Böylelikle zikir tamamlanmış olur.⁵³

1.1.8. Vefatı

Bursa'da bulunan dostlarının ısrarıyla 1135/1723 yılında Bursa'ya dönen Bursevî, burada vaktini eser yazarak geçirmiştir. 9 Zilkâde 1137/20 Temmuz 1725 perşembe günü akşam vakitlerinde vefat etmiştir. Bursa Tuzpazarı'nda inşâ ettirdiği zaviyenin yanındaki câminin kible tarafına defnedilmiştir.⁵⁴ “*Kebş-i rûhum Hakk'a kurbân eyledim*” mısrası onun vefatına tarihtir. Mezar taşında yazan “*Tahrîr kıldım hâdiyem, Sâl-i vefatı tarihin/ Hak, Hak diye azm eyledi, Hakkı Efendi cennete*” beyiti de vefat tarihine işaret etmektedir.⁵⁵

Hayatı süresince yaklaşık beş kere evlendiği düşünülen Bursevî'nin yirmi civarı çocuğu olduğu ancak çoğunun küçük yaşta vefat ettiği bilinmektedir. Sülûkunu babası Bursevî'den tamamlayan Bahâeddin Muhammed, babasının vefatından sonra postnişin olmuştur.⁵⁶

⁵³ Mehmet Necmettin Bardakçı, “Sûfilerin Zikir Yöntemlerinin Âdâb-Erkân bağlamında Tasavvuf Kültürüne Katkıları”, *Araştırmalar-İnsan Bilimleri Araştırmaları*- 17 (2007), 33-34.

⁵⁴ Muslu, *İsmail Hakkı Bursevî ve Tamâmü'l-Feyz Adlı Eseri*, 14.

⁵⁵ Özönder, “İsmail Hakkı Bursevî”, 53.

⁵⁶ Namlı, “Kitâbetle Mübtelâ Olmak: İsmâil Hakkı Bursevî”, 338.

1.2.LETÂİF ZİKİRLERİ AÇISINDAN ESMÂ-İ SEB'Â

Makam, Kur'ân-ı Kerîm'de “*Bizden hiçbir ferd yoktur ki, malum bir makamı bulunmasın*”⁵⁷ şeklinde geçmektedir. Kulun çaba göstererek, birtakım zorluklara katlanarak ulaştığı ahlak seviyesine makam denir. Hâl ise kulun çabası olmaksızın Allah'tan (c.c.) gelen neşe-hüzün, şevk-dert gibi manalardır. Dolayısıyla makam, ameller üzerinden değerlendirilirken, hâl Allah'ın (c.c.) lütfu ile dir.⁵⁸ Erişilen her makamın başlangıcı ve sonu bulunmaktadır. Bir makamın başlangıcından sonuna kadar ise pek çok hal vuku bulmaktadır. Her makama ait bir ilim, her hâle ait bir işaret vardır. Her makamda kabul edilen ve onaylanmayan şeyler mevcuttur. Bir makamda reddedilen bir şey diğer makamda kabul edilebilir nitelikte olabilir.⁵⁹

Esmâ-i hüsnâ, Kur'ân-ı Kerîm'de “*En güzel isimler sırf O'na mahsustur*”⁶⁰ şeklinde yer almaktadır. Hadislerde ise Hz. Muhammed (s.a.v.), şu şekilde buyurmaktadır: “*Allah'ın yüzden bir eksik olarak doksan dokuz ismi vardır. Kim bu isimleri sayarsa cennete girer*”.⁶¹ Müfessirler Allah'ın (c.c.) isimlerinin diğer isimlere kıyasla en güzel olmasının sebebi manalarının en şerefli ve faziletli olmasından dolayı olduğunu belirtmişlerdir. Ancak isimlerin bu güzelliği lafzî manada değildir. Çünkü isimlerin güzelliği lafzî manada olsaydı bu sadece harf ve seslere işaret etmiş olurdu. Allah'ın (c.c.) isimlerinin güzelliği manalarının güzelliğinden kaynaklanmaktadır.⁶² İmâm-ı Gazzâlî (ö.505/1111), “*Her kimin Esmâ-i hüsnâ'dan nasibi sadece lafızlarını işitmek, lügat bakımından tefsir ve vaz'ını bilmek ve manasının Allah-ü Teâlâ hakkında sabit olduğuna kalbi ile inanmaktan ibaret kalırsa, şüphesiz o insan talihsizdir ve derecesi düşüktür*” diye bahsetmektedir. Ona göre ermişlerin esmâ-i hüsnâdan nasibi üçtür:

- 1) Esmâların manalarını mükâşefe ve müşahede yoluyla bilirler. Bu manalar hata ihtimali bulunmadan onlara burhanla açıklanır.

⁵⁷ es-Sâffât, 37/164.

⁵⁸ Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, thk. İsmail Kara, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2020), 244; Kuşeyrî, *er-Risâletü'l Kuşeyriyye*, thk. Abdulhalim Mahmud, Mahmud b. Şerif, 1989, 132-133. Abdülkerim Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, çev. Muhammed Coşkun (İstanbul: İlkharf Yayınevi, 2020), 124-125.

⁵⁹ Kelâbâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf*, thk. İsmail Kara, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019), 146.

⁶⁰ Tâhâ, 20/8.

⁶¹ Muhammed Fuad Abdülbaki, *el-Lü'lüü ve'l-Mercan*, çev. Harun Yıldırım (İstanbul: Sağlam Yayınevi, 2011), 1018.

⁶² İsmâil Hakkı Bursevî, *Ferahu'r-Ruh*, çev. Mustafa Utku (Bursa: Uludağ Yayınları, 2012), 1/47.

- 2) Keşif yoluyla erdikleri esmâların bu manalarıyla Allah’a (c.c.) daha yakın olmak amacıyla ahlaklanmaya çalışırlar. Bu manalara bürünmeleri neticesinde Allah (c.c.) nezdinde melâike-i mukarrabîne benzerlik hâsıl olur.
- 3) Bu manalardan mümkün mertebe ahlaklanmaya ve nefislerini tezkiye etmeye çalışırlar. Böylelikle sâlik Allah’a (c.c.) yakın ve mele-i a’lâya refik olur.⁶³

Allah (c.c.), sevene kendisinden en güzel isimlerle tecelli etmektedir. Böylelikle kul, ilâhî isimlerle tecelli ediş halinin Allah’tan (c.c.) bir iniş olduğu yönünde tahayyül edilebilmektedir. Kul, Allah’ın (c.c.) isimleriyle ahlaklandığında ise kişinin vardığı yer Allah’ın (c.c.) ehlinin yolu olmaktadır. Sonuç olarak kul, Allah’ın (c.c.) huzuruna varabilmenin yolunun ilâhî isimlerle gerçekleştiğini öğrenir. Bu durum “*Âleme ait her ismin gerçekte Allah’a ait, mana olarak değil sadece lâfız olarak kula aittir, kul bu isimle sadece ahlaklanır*” bilgisini ortaya çıkarır. Her kulda farklı tecelli eden ilâhî isimler, kulun manevi tekâmülü için önemlidir.⁶⁴

Seyr-ü sülûk esnasında esmâ zikriyle uygulanan metot ilk olarak İbrâhim Zâhid-i Geylânî tarafından uygulanmıştır. Ona göre Allah’ın (c.c.) bin bir isminin özü olarak nitelendirdiği on iki isim mevcuttur. Bunlardan ilk yedisine “*esmâ-i seb’a*” (Lâ ilâhe illallah, Allah, Hû, el-Hakk, el-Hayy, el-Kayyûm, el-Kahhâr), geri kalan beş isme ise “*esmâ-i hamse*” (es-Samed, el-Ahad, el-Vâhid, el-Fettâh, el-Vehhâb) denmektedir.⁶⁵ İsmâil Hakkı Bursevî, “*Kitâbü’l envâr*” adlı eserinde Hz. Muhammed’in (s.a.v.) manevi anlamda yedi yüz tane kanadının olduğunu söylemektedir. Bu kanatlar esmâ-i seb’aya işaret etmektedir ki her esmâ yüz kanat hükmündedir. Her isimde yüz ismin sırrı bulunduğundan dolayı esmâ-i seb’a ya “*ümmehâti’l-esmâ*” olarak adlandırmaktadır.⁶⁶ Seyr-ü sülûk yönteminde pek çok metot olmakla beraber biz burada yedi nefis mertebesini ele alacağız. Celvetiyye tarikatın, sülûkunda yedi esmâ-i ilahîye (Lâ ilâhe illallah, Allah, Hû, el-Hakk, el-Kayyûm ve el-Kahhâr) ilave olarak beş esmâ (el-Vehhâb, el-Fettâh, el-Vahid, el-Ehad ve es-Samed) daha verildiği belirtilmektedir. Ancak tezimizde araştırmanın kapsamı gereği bu esmâdan sadece ilk yedisini ele aldık.

⁶³ İmâm-ı Gazzâlî, *Esmâü’l Hüsna*, çev. M. Feriât (Feriât Yayınları, 2005), 43-45.

⁶⁴ Suad el-Hakîm, *İbn’ül-Arabî Sözlüğü*, çev. Ekrem Demirli (İstanbul: Alfa, 2017), 263-264.

⁶⁵ Mustafa Bahadıröğlu, “İbrâhim Zâhid-i Geylânî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, 2000), 21/359-360.

⁶⁶ İsmâil Hakkı Bursevî, *Kitâbu’l envâr*, ed. Recep Kibar, çev. Naim Avan (İstanbul: İnsan Yayınları, 2016), 48.

Toplamda on iki olan bu isimleri İsmâil Hakkı Bursevî, “*usûl-i esmâ*” olarak nitelendirmektedir.⁶⁷

Tüm tarikatlarda olduğu gibi İsmâil Hakkı Bursevî’de seyr-ü sülûkun önemine değinmiş ve tavsiye etmiştir. Zira bu dünyada kulsan sultanı görmek için çaba sarf etmek gerekmektedir. İnsandan “*benlik*” algısı yok olmadıkça perdeler açılmaz ve varlık yok olmadıkça Yaratıcı seçilmez. Sülûk esnasında tercih edilen esmâlar bulunmaktadır. Aslında esmâ-i hüsnâ külliyyatı dolayısıyla on iki isme tenzil olmuştur ki yedi tanesi fenaya beş tanesi bekâya işaret etmektedir. Yedi ilâhî isim şunlardır: Lâ ilâhe illallah, Allah, Hû, el-Hakk, el- Hayy, el-Kayyûm ve el-Kahhâr’dır. Burada Lâ ilâhe illallah esmâ içerisinde sayılmıştır. Nitekim kelime-i tevhîd, “*Allah Allah, Hû Hû*” demekten daha efaldır.⁶⁸

1.2.1. Lâ İlâhe İllallah

Kur’ân-ı Kerîm’de ilâh kelimesi yüz kırk yedi yerde çoğul şekliyle yer almaktadır. Genel itibariyle “*Lâ ilâhe illâ hû, Lâ ilâhe illallah*” şeklinde tek yaratıcının Allah (c.c.) olduğu vurgulanarak nefiyden sonra ispat kullanılarak kelime-i tevhîd ifade edilmektedir. Âyetlerde ilâh, var olan, herhangi bir şeye ihtiyacı olmayan, en güzel isimlere sahip olan, öldürüp diriltiren gibi anlamlara gelmektedir.⁶⁹

“*Lâ ilâhe illallah*” zikri hadislerde de önemli bir yer tutmaktadır. Nitekim Ebû Hureyre’den (ö.58/678) gelen rivayete göre: “*Allah Resulüne, kıyamet gününde senin şefaatin sayesinde en çok mutlu olacak olan kimdir?*” diye sordum. Bu soruya cevap olarak Hz. Muhammed (s.a.v.): “*Ey Ebû Hureyre! Senin hadis -bilgi öğrenmedeki merak ve hırsını bildiğim için senden önce kimsenin bu hadis- hakkında soru sormayacağını biliyordum. Kıyamet gününde benim şefaetim sayesinde en çok mutlu olacak olan kişi, ta kalpten veya içten samimi bir şekilde Lâ İlâhe İllallah- Allah’tan başka ilah yoktur, güç ve kuvvet tanımıyorum diyen kimsedir*” demiştir.⁷⁰

Eşrefoğlu Rûmî’ye (ö.874/1469-70?) göre Allah’ın (c.c.) zikrini çekmek kulların gönüllerinin pasını silmektedir. Buna binaen Hz. Muhammed (s.a.v.), “*Her şeyin bir*

⁶⁷ İsmâil Hakkı Bursevî, *Kitâbü’n-nefice* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 344.

⁶⁸ Bursevî, “*Tuhfe-i Ömeriyye*”, 252-282.

⁶⁹ Yusuf Şevki Yavuz, “İlâh”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, 2000), 22/64.

⁷⁰ Buhârî, İman, 11. İbn Abdullatif ez- Zehebi, *Tecrid-i Sarih*, çev. Harun Önal (İstanbul: Ravza Yayınları, 2008) 1/ 67.

parlatan cilâlatıcısı vardır. Gönüllerin parlaticısı ve cilâlayıcısı da Lâ ilâhe illallah, Muhammedün Resûlullah'tır" buyurmuştur. Lâ ilâhe illallah zikrinin kendine has bir nûru bulunmaktadır. Bu nûr eğer insanın kalbine yerleştiyse oradan ayrılmaz, kabirde dahi kişiyi aydınlatır ve azabdan kurtarır. Allah (c.c.), isyan etmiş kişilerin yüzünü karartıp cehenneme koyduğu o günde bu zikri çekenlerin yüzleri asla kararmaz aksine parlak. Bu zikir mizana da koyulmaz. Çünkü hiçbir şey "*Lâ ilâhe illallah*" zikrine denk değildir.⁷¹ Tevhîd'in lafızları birkaç şekilde bulunmaktadır. Bu lâfızlar Kur'ân-ı Kerîm'de zikredilmiştir. Bunlardan bazıları Lâ ilâhe illallah⁷², Lâ ilâhe illâ Hû⁷³, Lâ ilâhe illâ ente⁷⁴, Lâ ilâhe illâ ene⁷⁵, dir.⁷⁶

Tarikata giren kişiye ilk önce "*Lâ ilâhe illallah*" zikri telkin edilmektedir. Kelime-i tevhîd, nefy ve isbât olmak üzere iki ciheti bulunmaktadır. "*Lâ ilâhe*" (hiçbir ilâh yoktur) kısmı nefy, "*illallah*" (ancak Allah (c.c.) vardır) kısmı ise isbât yönünü temsil etmektedir. Necmeddin-i Kübrâ'ya (ö. 618/1221) göre nefy kısmı nefsin kötü ahlâklarından dolayı kalbî hastalıklardan kurtulmaya işaret ederken; isbât kısmı kalbin sıhhat bulup selâmete ermesini temsil etmektedir.⁷⁷

Musâfi Efendi,⁷⁸ şeyhine "*Tevhîd-i şerîfe başlandığında, nefy hangi tarafa ve isbât hangi tarafa olmak gerekir?*" diye zikrin yapılış şeklini sorduğunda şeyhi; nefy (lâ ilâhe) sağ tarafa, isbât (illallah) kalb tarafına doğru yapılır şeklinde cevaplamıştır. Hüdâyî'ye göre bu yapılış şeklinin kaynağı Kur'ân-ı Kerîm'de ashâb-ı kehf ile ilgili âyette "*Biz onları sağa ve sola döndürürüz*"⁷⁹ şeklinde geçmesinden dolayıdır.⁸⁰ İsmâil Hakkı Bursevî'ye göre ise bu zikrin yorumu Hz. Muhammed'in (s.a.v.) mîrac gecesinde âlem-i nûra bırakıldığında tecellinin latîf rüzgârıyla sağa sola salınması şeklindedir.⁸¹

⁷¹ Eşrefoğlu Rûmî, *Müzekkin Nüfus* (İstanbul: Arslan Yayınları, 1976), 390-394.

⁷² es-Saffat, 37/35, Muhammed, 47/19.

⁷³ el-Bakara, 2/163, Âl-i İmrân, 3/2, en-Nisâ, 4/87; el-En'âm, 6/102; 106, el-A'raf, 7/158, et-Tevbe, 9/31.

⁷⁴ el-Enbiyâ 21/87.

⁷⁵ en-Nahl, 16/2; Tâhâ, 20/14; el-Enbiyâ, 21/25.

⁷⁶ İsmâil Hakkı Bursevî, *Tuhfe-i Bahriyye*, ed. Cankat Kaplan, çev. Fakirullah Yıldız (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2018), 45; İsmail Hakkı Bursevî, "*Tuhfe-i Ömeriyye*", 240-245.

⁷⁷ Osman Türer, *Ana Hatları ile Tasavvuf Tarihi* (İstanbul: Ataç Yayınları, 2011), 93.

⁷⁸ H. Vassâf'ın kaydettiği Hüdâyî halifeleri arasında Musâfi Efendi'nin ismi yer almamaktadır. H. Kamil Yılmaz, eserinde Ecvibe-i Mutasavvifâne'yi tanıtırken, Banalukalı Musâfinin Yanyalukalı Sâfi olma ihtimalinden söz etmektedir.

⁷⁹ el-Kehf, 18/18.

⁸⁰ Çakır, "Aziz Mahmud Hüdâyî'nin Ecvibe-i Mutasavvifâne'si ve Celvetiyye Tarikatının Bazı Esasları", 73.

⁸¹ İsmâil Hakkı Bursevî, "*Tuhfe-i Ömeriyye*", 254.

1.2.2. Allah

İsim, varlıkları birbirinden ayırt edebilmek için kullanılan işaretlerdir. Kur’ân-ı Kerîm’de *isim* surelerin başlarında yer alan besmele haricinde dokuz yerde “*ismullah*”(Allah’ın ismi), dokuz yerde “*ism-ü Rabbike*” (Rabbinin ismi), iki yerde de “*ismûhû*” şeklinde yirmi âyette Allah’a (c.c.) izafe edilmiştir. Herhangi bir yaratılmışa Allah (c.c.) ismi verilemez. “*Îlâhlar*” ve “*Rabler*” de olduğu gibi Allah’ın (c.c.) diğer isimleri çoğul yapılabilirken *Allah* ismi çoğul yapılamaz. *Allah* ismi çeşitli kelimelerden türetildiği iddia edilse de “*el-Îlâh*” kelimesinde ki hemze olan elifin düşürülmesiyle ortaya çıkmış ve başka bir kökten türetilmediği görüşü kabul edilmiştir. Allah ismi yani ism-i a’zamî ilâhî sıfatların hepsini kendinde toplayan bir özelliğe sahiptir. Bu ismin her harfi Allah’a (c.c.) işaret eder. Nitekim Allah (c.c.) isminde elif kaldırıldığında “*lillâh*” olur ve yine Allah’ı (c.c.) ifade eder. Elif ve lâm birlikte kaldırıldığında “*lehû*” olur ve yine Allah’a (c.c.) işaret eder. Elif ve iki lâm beraber kaldırıldığında ise “*Hû*” kalır ve yine Allah’ı (c.c.) işaret etmiş olur. Allah (c.c.) ismi Kur’ân-ı Kerîm’de 2697 defa geçmektedir. Allah (c.c.), kâinatın yaratıcısı ve yöneticisidir. O, zihnî bir varlıktan öte zihnin dışında da yer almaktadır. İnsanlar Allah’ı (c.c.) hakikatiyle bilemezler. Yalnızca O’nu isim ve sıfatlarıyla tanıyabilirler.⁸²

İmâm-ı Gazzâlî’ye göre *Allah*, esmâ-i hüsnâ arasında ahas olandır. el- Kadîr, el- Alîm gibi diğer isimler, başkalarına da sübutu itibariyle eşlik edilebilir. Merhametli kişiye rahîm, bilgili birisine âlim veya sabrıyla öne çıkmış bir kişiye sabûr denilebilir. Tabii bu isimlerin Allah (c.c.) için kullanılmasıyla kul için kullanılması aynı değildir. Ancak Allah (c.c.) ismi her ne sebeple olursa olsun herhangi bir kula nispet edilemez.⁸³

Allah esmâsı bütün güzel isim ve sıfatları kendine toplayan hakikat için kullanılmaktadır. Nitekim “*De ki: İster Allah deyin ister Rahman deyin, hangisiyle dua ederseniz en güzel isimler O’na aittir.*”⁸⁴ İbnü’l-Arabî, bu ismi İsm-i câmi (toplayan isim), ilâh-ı mutlâk (mutlak ilâh), ilâh-ı Hak (Hak ilâh), ilâh-ı mechûl (meçhul ilâh) olarak da zikretmektedir. Allah (c.c.) en yetkin, kuşatıcı ve zıt veya değil bütün anlamları kendisinde toplamaktadır. Allah’tan (c.c.) başka zıtlıkları barındıran bir başka isim mevcut değildir. Kâinattaki her varlık, Allah’ın (c.c.) isimleriyle irtibatlıdır ve söz

⁸² İsmail Karagöz, *Esmâ-i Hüsnâ* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2011), 97-98.

⁸³ İmâm-ı Gazzâlî, *Esmâü’l-Hüsnâ*, çev. M. Feriât (Fersat, 2005), 62-63.

⁸⁴ el-İsrâ, 17/110.

konusu edilen isim irtibatlı olduğu varlığın Rabb'idir. Bu isimler haricinde Allah (c.c.) ismi ise varlıkların tamamının Rabb'idir.⁸⁵ İbnü'l-Arabî, Allah (c.c.) için "*İnançlardaki ilâh tanımlarla sınırlanır. O, kulun kalbinin kendisini sığdırdığı ilâhtır. Çünkü Mutlak İlâh'ı hiçbir şey sığdıramaz; çünkü Mutlak İlâh, şeylerin kendisi ve kendisinin aynıdır*"⁸⁶ demektedir. Allah (c.c.) lafzını tanımlamak oldukça zor bir iştir. Çünkü Allah ismi hem ahadiyet hem de beşeriyet âlemiyle ilgili olduğu için vahdet-i vücûd nazariyesinde izahı en zor olan isimdir. Zira İbnü'l-Arabî, "*Allah'tan başka ne gören ne görülen var*"⁸⁷ derken bu zorluğu izhar etmiştir.

1.2.3. Hû

Hû, Arapçada "O" anlamına gelen munfasıl zamir olmakla beraber esmâ-i hüsnânın içerisinde yer alan isimlerden birisidir.⁸⁸ Necmeddîn-i Kübrâ'nın görüşüne göre Allah (c.c.) lafzında "lâm" harfinin şeddeli bir şekilde okunmasında tarifi mübalağa vardır. Bundan dolayı Allah (c.c.) isminin aslı "he" harfinden müteşekkildir. Alınan her nefesteki "he" nin menşei kalp, verilen her nefesteki "he"nin kaynağı ise arştır. "Hû" isminde yer alan "vav" harfi de rûhun ismidir.⁸⁹

"Hûve", bazı esmâ-i hüsnânın da yer aldığı Haşr sûresinin 22-24. âyetleri arasında yedi kere müstakil olarak yer almakla beraber İhlâs sûresinin başında da tenzîhî sıfatların mevsufu şeklinde kullanılmıştır.⁹⁰ "Hû" zamiri hakkında hadislerde ise Hz. Muhammed'in (s.a.v.) "*Allah vardı, O'ndan başka hiçbir şey yoktu*"⁹¹ sözü buna bir örnek teşkil etmektedir.

Hû ismi mutlak gaybe kinaye anlamını taşımakla beraber Allah'ın (c.c.) isimlerinden biridir.⁹² İlk dönem sûfîlerin, kelime-i tevhîd ve ism-i Celâl'i çektiği bilinmekteyse de Hû zikrinin çekilmesi, tarikatların teşekkülünden sonraya denk gelmektedir. Sûfîlere göre zikirlerin en faziletlisi Allah'tan (c.c.) hiçbir talepte bulunmayan bir isimle zikretmektir. Bu sebeple Allah'ın (c.c.) zâtî isimlerinden olan

⁸⁵ Suad el-Hakîm, *İbnü'l-Arabî Sözlüğü*, 41.

⁸⁶ İbnü'l-Arabî, *Fusûsu'l-Hikem*, çev. Ekrem Demirli (İstanbul: Alfa, 2022), 226.

⁸⁷ Suad el-Hakîm, *İbnü'l-Arabî Sözlüğü*, 44.

⁸⁸ Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, ed. Erhan Güngör (İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 2009), 282.

⁸⁹ Osman Tüner, "Hû", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul, 1998), 18/260-261.

⁹⁰ Bekir Topaloğlu, "Esmâ-i Hüsnâ", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul, 1995), 11/404-418.

⁹¹ Buhârî, *Bed'ül Halk*, 74.

⁹² Seyyid Cafer Seccâdî, *Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüğü*, çev. Hakkı Uygur (İstanbul: Ensar, 2007), 201.

“Hû” en faziletli zikirlerden kabul edilmektedir. Hz. Ali (r.a.)’nin çok kez “*yâ hû, yâ men hû, lâ ilâhe illâ hû*” şeklinde zikrettiği ve bunun nedeni sorulduğunda “*hû*” nun ism-i azam olduğunu söylediği şeklinde rivayet bulunmaktadır. İmâm-ı Gazzâlî’ye göre “*Lâ ilâhe illallah*” zikri avamın tevhîdi, “*Lâ ilâhe illâ Hû*” ise havassın tevhîdidir. Allah (c.c.) hangi ismiyle zikredilirse o ismi tecelli bulur. Hû isminin zikrindeyse sadece Allah’ın (c.c.) zatı istendiğinden bu zikrin tecellisinden kâmil bir keşf ortaya çıkar.⁹³

İbnü’l-Arabî’ye göre hüve, Allah’ın (c.c.) bilinmezliğini ifade etmektedir. Çünkü hüve bulunmayana tekâbül eder. Bilinmezlik anlamında hüve hakkında İbnü’l-Arabî, şöyle demiştir: “*İhsan Allah’ı görürcesine ibadet etmendir’ Buradan hüve bilinir. Eğer dersen ki: Hüve’nin mahiyeti nedir? Deriz ki: Müşahede edilemeyen gaybdır. O ne zuhur eden ne de mazhar olandır*”⁹⁴

İsmâil Hakkı Bursevî’nin “*Ferahu’r-ruh*” adlı eserinde görüyoruz ki “*Hüve*” kelimesi, erbâb-ı nihayet nezdinde Allah’ın (c.c.) bizzat kendisini ifade etmektedir. Nitekim onların âleminde Allah’ın (c.c.) tek varlığından başka bir varlıktan söz etmek mümkün değildir. Erbâb-ı tavassut nezdinde Allah (c.c.) ile yaratılmış varlıkların tamamı görülmekle “*hüve*” kelimesi Allah’a (c.c.) işâret etmekte yeterli olmadığından Allah’ı (c.c.) yaratılmışlardan ayırmak ve kesreti gidermek için lafza-i Celâl ona eklenmiştir. Allah’a (c.c.) râci olan bu zamir, beş duyu ile hissedilmeyen ve ezelden beri mevcûd olan Allah’tan (c.c.) başkası değildir. Bu sebeple Allah’ın (c.c.) “*Hû*” ismi, sülûkün başlangıcında veya sonunda olan mürîd için zikir olmaya daha uygundur. Bu yüzden ileri gelen sûfîler için “*Hû*” zikri, devamlı bir vird halini almıştır.⁹⁵ Yine onun *Tuhfe-i Bahriyye* eserinde belirttiğine göre “*Hû*” zikrinde “*hâ*” harfî tam gırtlaktan, “*vâv-ı şefeviyye*” ise dudaktan çıkmaktadır. Bununla beraber harflerin dudak, ağız ve boğazdan çıkan yerlerin tamamına uğraması, insanın bir hâlden diğer hâllere geçiş sürecine benzemektedir. Çünkü insan “*Hû suretinde*” ortaya çıkmıştır. Nitekim Hz. Muhammed (s.a.v.) “*Allah, Âdem’i kendi suretinde yaratmıştır*”⁹⁶ buyurmasıyla bu sırâ işaret etmektedir.⁹⁷

⁹³ Türer, “Hû”, 18/260-261.

⁹⁴ Suad el-Hakîm, *İbnü’l-Arabî Sözlüğü*, 241.

⁹⁵ İsmâil Hakkı Bursevî, *Ferahu’r-Ruh*, 2012, 1/19.

⁹⁶ Buhârî, İstî’zan, 1; Müslim, Birr, 115.

⁹⁷ İsmâil Hakkı Bursevî, *Tuhfe-i Bahriyye*, 39.

1.2.4. el- Hakk

el-Hakk kelimesi sözlükte “*inkârı caiz olmayan sabit şey, doğru, doğruluk, adalet, hikmet, hikmete uygun vuku bulan hüküm, görev, gerekli, ahenk, uyum, uygunluk, pay, hisse, kismet ve vâir olma*” anlamlarına gelmektedir. Allah’ın sıfatı olarak ise gerçekten var olan, varlığı zorunlu olan, inkârı câiz olmayan, varlığından şüphe bulunmayan vb. manalara gelmektedir. Hakk kelimesi Kur’ân-ı Kerîm’de 221 defa⁹⁸ geçmektedir.⁹⁹

İmâm-ı Gazzâlî’ye göre her şey zıttıyla kaim olduğundan dolayı bâtil isminin karşılığı da Hak’tır. O, zatı dolayısıyla varlığı olmadığından batıl ancak başkasından dolayı varlığı bakımından Hak’tır. “*Onun vechinden başka her şey helâk olacaktır*” Çünkü O’nun haricinde her şeyin zatı bakımından varlığı söz konusu değildir. Ancak O’nun sayesinde varlık sahibi olmuştur. el-Hakk isminden kulun anlayacağı, en başta kul kendisini bâtil sayması ve Allah’tan (c.c.) başka hiçbir şeyin Hak olmadığını idrak etmesi şeklindedir. Kul ne kadar kendisini gerçek kabul etse de o, nefsi ile gerçek olamaz. Sadece Allah (c.c.) izin verdiği ölçüde var olabilir. Çünkü her şey Allah (c.c.) var ettiği için vardır, yani hiç kimse kendi kendine var olmuş değildir. Bu yüzden “*Ene’l-hak*” diyen doğru söylememektedir. Bu söz iki şekilde tevil edilebilir. Birincisi, söyleyenin Hak tarafından yaratılmış olduğunu kastetmiş olmasıdır ki bu isabetli bir görüş değildir. İkincisi, söyleyen daima Hak ile beraber olduğundan dolayı artık gözü ondan başkasını göremez hale geldiği için bu sözü söylemesidir. Nitekim kişi, bir şey için kendisini gayb hale getirirse sanki o şey gibi olur. Tıpkı bir şairin dediği gibi: “*Ben sevdiğim kişiyim, sevdiğim kişi de bendir*”. Tasavvuf ehli de kendi varlıklarını yok gördükleri zaman, Allah’ın (c.c.) isimlerinden olan Hakk ismini zikrederler. Aynı şekilde sıddîkler de Allah’tan (c.c.) başkasını görmedikleri için Allah (c.c.) ile beraber şahitlik etmeye başlarlar. Nitekim “*Rabbinin her şeye şahit olması kâfi değil mi?*”¹⁰⁰ buyrulmaktadır.¹⁰¹

İbnü’l-Arabî’ye göre Hakk, her türlü ilişkiden münezze olan zâtı bakımından değil âlemin ilâhı olduğundan dolayı Allah’tır (c.c.). Hakk olan Allah (c.c.), her türlü eşyanın suretinde tecelli etmektedir. Çünkü eşya hakikatte Hakk ile zuhur etmiştir. Bu

⁹⁸ Bkz. en-Nûr, 24/25, el-Kehf, 18/44, el-Hac, 22/6.

⁹⁹ Karagöz, *Esmâ-i Hüsnâ*, 126-127.

¹⁰⁰ el-Fussilet, 41/53.

¹⁰¹ İmâm-ı Gazzâlî, *Esmâü’l-Hüsnâ*, 150-153.

sebeple ârifler, “*Gördüğü her şey Haktır*” düşüncesiyle hareket etmektedir. Aynı zamanda Hak, adalet ve insaf anlamlarına da gelmektedir ki bunlar sadece insan-ı kâmilin özellikleridir. İnsan-ı kâmil, hak sahibi olan herkese hakkını vermektedir. Allah’da (c.c.) her şeye yaratılışını vermektedir.¹⁰²

Sadreddin Konevî’ye (ö.673/1274) göre kul, Hakk’ın kalbinden perdeyi kaldırıp hakikatini müşahade ettirdiğinde âlemdeki her şeyin Hakk’ın vasıtasıyla değiştiğini idrak eder. Nitekim Allah (c.c.), “*Hakk’ın dışında dalaletten başka ne vardır ki*”¹⁰³ buyurmuştur. Burada yer alan dalalet hayret anlamına gelmektedir. Halk için Hakk’tan başka hiçbir şey yoktur. Kişiye varlığının zorunluluğu açısından bakıldığında hak, imkânı açısından bakıldığında ise halk denilmektedir. Seyr-ü sülûk eden mürîdin hali de buna benzemektedir. Çünkü o bazen “*Ben benim, O da O’dur*” bazen “*Ben O’yum, O’da bendir*” ve bazen de “*Ben de değilim, O’da değil*” der. Bu tıpkı “*Attığında sen atmadın, fakat Allah attı*”¹⁰⁴ âyetinde keşfedildiği gibidir. Bu sır ortaya çıktığında kişi, “*Ene’l Hakk*” diyebilmektedir. Çünkü veliler yalnızca hal diliyle konuşabilir.¹⁰⁵

1.2.5. el- Hayy

“*H-y-y*” kökünden türeyen “*hayy*” yaşamak, canlı olmak manalarına gelmektedir. Çoğulu “*ahyâ*” dır. Allah’ın (c.c.) sıfatı olarak “*el-Hayy*”, kemal manasıyla hayat sahibi, sürekli var olan, ölümlü olmaya, dâim olan demektir. “*el-Hayy*” kelimesi Kur’ân-ı Kerîm’de çoğuluyla beraber yirmi dört defa geçmektedir. “*Hayy*” kelimesi Allah (c.c.) için kullanılmakla beraber diğer canlılar için de kullanılmıştır. Kur’ân-ı Kerîm’de “*Hayy*” kelimesi yalın olarak iki âyette¹⁰⁶, “*el-Hayy el-Kayyûm*” olarak üç âyette¹⁰⁷ geçmektedir. Hadislerde ise İbn Abbâs’ın rivâyet ettiğine göre Hz. Muhammed (s.a.v.) “*Allah’ım! Sana teslim oldum, sana iman ettim, sana güvendim, sana yöneldim, halimi sana arz ettim. Senin izzetine sığınıyorum. Senden başka ilâh yoktur. Sen ölmeyen dirisin. Cin ve insanlar ölürler.*”¹⁰⁸ şeklinde yer almaktadır.¹⁰⁹ Bununla beraber bu esmâ ile zikretmenin önemini Hz. Muhammed’in (s.a.v.) hayatında

¹⁰² Suad el-Hakîm, *İbnü'l-Arabî Sözlüğü*, 170-171.

¹⁰³ Yûnus, 10/32.

¹⁰⁴ el-Enfâl, 8/17.

¹⁰⁵ Sadreddin Konevî, *Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*, çev. Ekrem Demirli (İstanbul: Kapı Yayınları, 2014), 165-166.

¹⁰⁶ el-Furkan, 5/58, el-Mü’min, 40/65.

¹⁰⁷ el-Bakara, 2/255, Âl-i İmrân, 3/2, Tâhâ, 20/111.

¹⁰⁸ Nesâî, Nuut, 14.

¹⁰⁹ Karagöz, *Esmâ-i Hüsnâ*, 123-124.

görmekteyiz. Nitekim Enes b. Mâlik (r.a.) ve Hz. Muhammed (s.a.v.) beraber otururken bir adamın namazdan sonra “*Ey Allah’ım! Hamd ancak sanadır, senden başka ilâh yoktur. Gökleri ve yeri yaratan, bol bol veren (sensin) ey Celâl ve İkram sahibi! Ey Hayy (ezelî ve ebedî bir hayata sahip olan) ve Kayyûm (kâinatı idare eden)! Senden istiyorum!*” şeklinde dua ettiğini gördüklerinde Hz. Muhammed’in (s.a.v.) bu duayı onayladığı bilinmektedir.¹¹⁰

Hayy, canlı, diri manalarına gelmektedir. İmâm-ı Gazzâlî, bu konuda “*Hayy, faal olan ve idrâki bulunan şeydir*” demiştir. Hayy, hem idrak edilebilen her şeyin idraki dâhilinde hem de varlıkların tamamının kendi fiili altında yer almaktadır. Onun ilminden hiçbir yaratılmış ayrı kalmamaktadır.¹¹¹

İmâm-ı Gazzâlî’ye göre fiili ve idrâki olmayan her şey ölü kabul edilmektedir. Allah (c.c.) ise daima uyanık ve yapıcıdır. Kendi nefsinin bilmek dahi idrakin en az derecesi kabul edilmektedir. Kendi nefsinin bilmeyen, idrâk edemeyen ölüden başka bir şey sayılmamaktadır. Bundan dolayı hayat sahibi olan kendini idrak edebilendir. Bu yüzden Allah (c.c.), Hay olandır. Allah’ın (c.c.) dışında her varlığın hayatı kendi idrâki ve fiilleri kadardır.¹¹²

Sadreddin Konevî’ye göre Kadîm ve Hayy olan, herkesi aydınlatan güneş için güneş ışığı gibidir. Hayy olanı kim görse canlanır ve her şey ona apaçıktır. Ona göre her şey canlıdır. Eşyanın hakikati de el-Hayy’ın feyziyle ortaya çıktığına göre a’yân-ı sâbitede canlı bulunmaktadırlar. Nitekim canlı olmasalardı Allah’ın (c.c.) “*Kün*” (Ol) emrine muhatap olamazlardı. Böylelikle Allah’ın (c.c.) emrine icabet edebildikleri için canlı oldukları kesinleşmiştir. Ancak bunu sadece kâmillerden muhakkik olanlar kavrayabilir.¹¹³

1.2.6. el- Kayyûm

“*Kayyûm*” esmâsı sözlükte “*doğrulup ayakta durmak, devam ve sebât etmek, bir işin idaresini üzerine almak, gözetip korumak*” gibi anlamlara gelen “*kıyâm*” kökünden mübalağa ifade eden bir sıfat olup “*her şeyin varlığı kendisine bağlı olan, kâinatı idare eden*” manasındadır. el-Kayyûm ismi Kur’ân-ı Kerîm’de üç yerde

¹¹⁰ Ebû Dâvûd, “*es-Sünen*”, Vitr, 23, Hadis No: 1495.

¹¹¹ Bursevî, *Ferahu’r-Ruh*, 2012, 3/416.

¹¹² İmâm-ı Gazzâlî, *Esmâü’l-Hüsnâ*, 157.

¹¹³ Konevî, *Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*, 188.

geçmektedir. Bakara ve Âl-i İmrân sûrelerinde “Allah kendisinden başka tanrı bulunmayan, hay ve kayyum olandır”¹¹⁴ meâlinde kelime-i tevhîdin sonunda yer almaktadır. Üçüncüde ise Tâhâ sûresinin “Diri ve her şeyin varlığı kendine bağlı olan Allah’ın huzurunda yüzler (başlar) hicapla eğilmiştir; zulmü yüklenmiş olan ise hüsrana uğramıştır”¹¹⁵ âyetinde kıyamet tasvirini ifade ederken kullanılmıştır.¹¹⁶

Kuşeyrî’ye (ö.465/1072) göre bütün nesne ve olayların Allah’ın (c.c.) idâresi altında bulunduğu farkında olan insan, tedbir alma zahmetinden kurtulur ve gönül rahatlığıyla yaşamını sürdürür. el-Kâyûm ismi “bizâtihi mevcut, ezeli ve ebedî” manasıyla evvel, âhir ve bâki isimleriyle beraber olur. “Kâinatı yaratan ve yöneten” anlamıyla kevnî isimler altında bulunur. “Bizâtihi var olma” anlamıyla ise sübûtî, her şeyden müstağni olması yönüyle selbî, kâinatı yaşatması ise fiilî sıfatlar grubundadır.¹¹⁷

İmâm-ı Gazzâlî’ye göre el-Kayyûm, varlığı devamlı olan, yaratılmışları koruyan manasına gelmektedir. İmâm-ı Gazzâlî bu ismi “Kayyûm, her şeyin kıvamını borçlu olduğu Allah Teâlâ’dır. Çünkü eşyanın varlığı ve varlığın devamı ancak O’nunla mümkündür” şeklinde ifade etmektedir.¹¹⁸ İmâm-ı Gazzâlî’ye göre “Kâimun bu nefsihî mutlaken”, zatı ile kaim olmasında hiçbir sebep bulunmayana denmektedir. “el-Kayyûm” ismi de nefsiyle kaim olmasında hiçbir sebebe ihtiyaç duymayan, kendi sayesinde ayakta durabilen, onsuz varlık tasavvur edilemeyen şeye denmektedir. Çünkü O, kendi zâtı ile varlık bulduğu gibi her şey de yalnızca O’nunla hayat bulabilir. Bu vasıf yalnızca Allah’a (c.c.) aittir. Bu sebeple kulun bu isimden feyzi, kişinin Allah’a (c.c.) olan yakınlığı ve mâsivâdan uzaklığı kadardır.¹¹⁹

Sadreddin Konevî’ye göre el-Kayyûm, “Her nefsin elde ettiği şey üzerinde kaim oluşu nedeniyle kayyûm’dur.” Tarikat ehlinin bir kısmı Kayyûm esmâsı ile ahlaklanmayı reddedip bunun sadece Allah’a (c.c.) ait olduğunu savunmuşlardır. Keşif ehline göre bu esmâ ahlak edinme hususunda en hak sahibi olan niteliktedir. Bunun sebebi ise bu ismin her şeye sirayet etmesi, kevnî hakikatler ve diğer isimlerin el-Kayyûm’la kaim olmalarıdır. Bu isim, lizatihî Hay’ın sıfatı olduğu için her şekilde el-Hayy’a eşlik etmektedir. Nitekim her şey el-Hayy’ın sirayetiyle hayat bulmaktadır.

¹¹⁴ el-Bakara, 2/255, Âl-i İmrân 3/2

¹¹⁵ Tâhâ, 20/111.

¹¹⁶ Bekir Topaloğlu, “Kayyûm”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara, 2022), 25/108-109.

¹¹⁷ Topaloğlu, “Kayyûm”, 25/108-109.

¹¹⁸ Bursevî, *Ferahu’r-Ruh*, 2012, 3/416.

¹¹⁹ İmâm-ı Gazzâlî, *Esmâü’l-Hüsnâ*, 158.

Sonuçta her yaratılan hay olduğu için aynı zamanda el-Kayyûm ismine de muhatap olmuştur. Bahsedilen bu sirâyet olmasaydı “Allah için ibadet edenler olarak ayağa kalkınız.” ifadesi kaim olamazdı. Yine bu özellik olmasaydı vücûdî varlıklar sabitlik hallerinden dışarı çıkamazlardı. Konevî, bu hususla ilgili ek olarak şunu söylemektedir: “Şayet kayyumluğun nefeslerdeki eserleri olmasaydı, basit harflerin suretleri zuhur etmezdi. Delâlet ve işaret eden harfler birleşmemiş olsaydı, vücûdî kelimelerin zuhuru söz konusu olmazdı”¹²⁰

1.2.7. el-Kahhâr

Kahhâr kelimesi “*kâhir*” kelimesinin mübalağalı halidir. “*Kâhir*” kelimesi galip gelmek, üstün durumda olmak, zoraki şekilde istediğini yapmak anlamına gelmektedir. Bu kelime Allah’ın (c.c.) sıfatı olarak gâlip gelen, zelil eden, gücü her şeyi kuşatan, kuvvet ve kudretine güç yetirilemeyen, yaratıkları dilediği gibi yöneten anlamlarına gelmektedir. Kur’ân-ı Kerîm’de “*el-Kahhâr*” ismi altı âyette¹²¹ geçmektedir.¹²²

İmâm-ı Gazzâlî’ye göre Allah (c.c.) öyle bir varlıktır ki düşmanları etkisiz kılar hatta onları öldürmek suretiyle kahreder. Hayatta O’nun kahrı ve kudreti altında bulunmayan hiç kimse yoktur. Her kul, O’nun satveti karşısında çaresiz kalmaya mahkûmdur. Kullardan düşmanı kahredene kahhâr denmektedir. Kulların en büyük düşmanı ise şüphesiz kendi nefsidir. Nefis her daim şehveti istemekle kula şeytandan daha çok zarar vericidir. Böylelikle kul nefsini kahretmeyi başarabilirse şeytanı da kahretmiş olur. Kulun dünyadaki asıl amacı rûhunu kötülüklerden arındırıp ihyâ etmektir. Nefsinin isteklerini öldürüp kahreden kişi rûhunu da ihyâ etmiş ve ölmeden önce ölmüş olur. Nitekim “Allah yolunda öldürülenleri sakın ölümler sanma. Bilâkis onlar Rableri katında diridirler”¹²³ buyrulmaktadır.¹²⁴

1.3.NEFİS MERTEBELERİ AÇISINDAN ESMÂ-İ SEB’A

Etvâr-ı Seb’a kavramının Kur’ân-ı Kerim’de yer alan “Oysa O sizi türlü evrelerden geçirerek yaratmıştır”¹²⁵ âyetinden mülhem olarak bir anlam kazandığı ifade edilmektedir. Bu âyeti esas alan âlimler bu evreleri yedi kat semâ, yedi gezegen veya

¹²⁰ Konevî, *Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*, 190-191.

¹²¹ ez-Zümer, 39/4, Ra’d, 13/16, Sâd, 38/65, el-Mümin, 40/16, İbrâhim, 14/48, Yunus, 12/19.

¹²² Karagöz, *Esmâ-i Hüsnâ*, 167.

¹²³ Âl-i İmrân, 3/169.

¹²⁴ İmâm-ı Gazzâlî, *Esmâü'l-Hüsnâ*, 89-90.

¹²⁵ Nûh, 71/14.

yedi iklime benzetirler.¹²⁶ Etvâr, tavr kelimesinin çoğulu olup tavırlar, davranışlar, haller gibi anlamlara gelmektedir. Etvâr-ı seb'a yani yedi tavrı ise nefis mertebelerinin yedi derecesinden her birini ifade etmek için kullanılmaktadır. Etvâr-ı seb'a konusunda eser veren müelliflere göre bu yedi merhalenin isimleri sırasıyla şunlardır: 1. Seyr ila'llâh, 2. Seyr li'llâh, 3. Seyr al'llah, 4. Seyr ma'allah, 5. Seyr fi'llâh, 6. Seyr ani'llah, 7. Seyr bi'llâh. Tasavvuf literatüründe önemli bir yere sahip olan etvâr-ı seb'a farklı şekillerde ele alınmaktadır. Bu kullanım şekillerinden en yaygın olanı hâl açısından ele alındığında nefsin mertebesine göre değişiklik gösteren hâllerin her birine denmektedir ki bunlar tab', nefis, kalb, rûh, sır, hafî, ahfâdır. Nefis mertebelerinin sayısı ilk dönemlerden itibaren makam sayısına göre değişiklik göstermektedir. Örneğin İmâm-ı Gazzâlî, Atâullah İskenderî (ö.709/1309), Necmeddîn-i Kübrâ gibi mutasavvıflar üçlü (nefs-i emmâre, nefis-i levvâme ve nefis-i mutmainne); Hakîm-i Tirmizî (ö.320/932), Eşrefoğlu Rûmî gibi mutasavvıflar dördlü (nefs-i emmâre, nefis-i levvâme, nefis-i mülheme ve nefis-i mutmainne); Osmanlı mutasavvıfları ise genel olarak yedili tasnifi (nefs-i emmâre, nefis-i levvâme, nefis-i mülheme, nefis-i mutmainne, nefis-i râziyye, nefis-i marziye, nefis-i kâmile) kullanmışlardır.¹²⁷ Tasavvufta görülen bu seyir insanın Allah'ın (c.c.) tüm taayyünlerinden geçerek insan-ı kâmil olmasını ifade etmektedir. Bu süreç sûfînin kendi benliğinden ibaret olan nefsine doğru bir yolculuk gerçekleştirmektedir. Bu yolculuk esnasında ki mertebeler çeşitli isimlerle ifade edilmiş olsa bile aynı hakikate işaret etmektedir. Aşağıdaki tablo bu hususu göstermektedir:¹²⁸

Etvâr-ı Seb'a

1. İlk Tavr: Nefs-i emmâre, seyr ila'llah, makamı sadr.
2. İkinci tavr: Nefs-i levvâme, seyr ala'llah, makamı kalb.
3. Üçüncü tavr: Nefs-i mülheme, seyr bi'llah, makamı rûh.
4. Dördüncü Tavr: Nefs-i mutmainne, seyr ani'llah, makamı sır.
5. Beşinci Tavr: Nefs-i Râziyye, seyr fi'llah, makamı sırı's sır.
6. Altıncı Tavr: Nefs-i Marziyye, seyr ma'allah, makamı hafî.
7. Yedinci Tavr: Nefs-i Kâmile, seyr ani'llah, makamı ahfâ.

İnsan, ulvî âlemden oluş ve bozuluş âlemine düşen bir varlıktır. Bu âlemde nefsinin istekleri dolayısıyla olması gereken makamlardan çok daha aşağılara düşmüş ve asıl özelliğini kaybetmiştir. Tasavvufun amacı ise onu düştüğü yerden nefsinin kötü

¹²⁶ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Marifet Yayınları, ts.), 65.

¹²⁷ Mehmet Şahin, "Etvâr-ı Seb'a Geleneği ve Vâhib Ümmî'de Etvâr-ı Seb'a", *Turkish Studies-Comparative Religious Studies-* 1, (2020),79.

¹²⁸ Usta, *Tasavvuf Eğitiminde Etvâr-ı Seb'a Metodu*, 109.

özelliklerini temizleyerek en yükseğe çıkartmaktır. İnsan, Kur'ân-ı Kerîm'in "Cennetime gir"¹²⁹ hitabına erişinceye kadar nefsiyle mücadele eder ve bir tekâmül geçirir.¹³⁰ Mutasavvıflar farklı meşreplerine rağmen kulun Allah'a (c.c.) kavuşmasının önündeki en büyük engelin nefis olduğunu düşünürler. Sâlik, ancak nefsinin öldürülmesiyle Allah'a (c.c.) kavuşabilmektedir. İlim sahibi kişiler "Bu yolun başındaki insanların yolculuğu, nefislerini mağlup ederek, kontrol altına aldıklarında biter. Nefsini boyun eğdiren kimse, korktuklarından kurtulmuş, umduklarına kavuşmuştur. Nefsine boyun eğen kişi ise, zarar etmiş, helâk olmuştur" demişler ve ardından "Artık kim azmışsa ve dünya hayatını âhirete tercih etmişse, şüphesiz cehennem (onun için) tek barınaktır. Rabbinin makamından korkan ve nefsinin kötü arzularından uzaklaştırmış kimse için, şüphesiz cennet (onun) yegâne barınağıdır"¹³¹ âyetini okumuşlardır. Nefis insanı sürekli olarak kötülüğe çağırarak beraber Allah (c.c.) ise kulunu nefsinin tuzaklarından uzaklaştırmaya çalışmaktadır. Sonuç olarak insan, bu iki çağrıcının arasında gidip gelmektedir. Nitekim insanın imtihan olduğu noktada burada yatmaktadır.¹³² Konuyla ilgili başka bir âyette "Nefsini kötülüklerden arındıran kurtuluşa ermiş, onu kötülüklerle gömen de ziyan etmiştir."¹³³ buyrulur. Bu dünyada nefsin ıslah edilmesinin zaruretiyle ilgili hadisler de yer almaktadır. Hz. Muhammed'in (s.a.v.) şu duası, nefisle mücadeleyi ve bu mücadelede ilâhî inayete sığınmayı öğretir: "Allah'ım doymayan nefisten, korkmayan kalpten, faydasız ilimden ve kabul olunmayan duadan sana sığınırım"¹³⁴

Bu konuyla ilgili İbn Atâ (ö.309/922), şöyle demektedir: "Nefis, karakteri gereği edepsizdir, buna karşılık kul da her zaman edebe riayet etmekle mükelleftir. Nefis, tabiatı icabı ilahî emirlere muhalefet eder, kul da gayreti ile onu kötü arzularından uzaklaştırmaya çalışır. Nefsin dizginlerini salıveren kimse, onun kötülüklerine ortak olur."¹³⁵

¹²⁹ el-Fecr, 89/30.

¹³⁰ Hayrani Altıntaş, *Tasavvuf Tarihi* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahîyat Fakültesi Yayınları No:171, 1986), 45.

¹³¹ en-Nâziât, 79/37-41.

¹³² İbn-ul Kayyim el-Cezviyye, *Nefis Terbiyesi*, çev. Osman Arpaçukuru vd. (İstanbul: Karınca ve Polen Yayınları, 2006), 94-95.

¹³³ eş-Şems, 91/9-10.

¹³⁴ Nesâî, İstiâze, 65; Ebû Davud, Vitir, 32.

¹³⁵ Kuşeyrî, er-Risâle, 274; Abdülkerim Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, 268.

Yukarıda belirtildiği üzere insanın en üst noktaya ulaşabilmesi için geçmesi gereken yedi nefis mertebesi vardır. Bunlar: Nefs-i emmâre, nefs-i levvâme, nefs-i mülheme, nefs-i mutmainne, nefs-i râziyye, nefs-i marziyye ve nefs-i kâmileddir.¹³⁶

1.3.1. Nefs-i Emmâre

Muhammed b. Halife el-Birevî (ö.1020/1611'den sonra), ilk mertebenin “*nefs-i emmâre*” şeklinde isimlendirilmesinin onun “*mütemmir*” olması anlamına geldiğini ifade etmektedir. Mütemmir ise komplocu ve zorba anlamlarına gelmektedir. Bundan dolayı Muhammed b. Halife el-Birevî, diğer etvâr-ı seb’a müelliflerinin “*emr*” kelimesinin sigasıyla belirtilen ve “*çokça emreder*” anlamını verdikleri “*emmâre*” kelimesinin “*immare (abtal ve budala)*” kelimesinden geldiğini ifade etmektedir.¹³⁷ Nefs-i emmâreye Kur’ân-ı Kerîm’de “*Ben nefsimi temize çıkarmam; çünkü nefis, Rabbinin merhameti olmadıkça kötülüğü emreder*”¹³⁸ âyetiyle işaret edilmektedir. Nefs özü itibariyle temiz olmasına rağmen birtakım şehvani istekler dolayısıyla kirlenir. Bu nedenle bu makamın cimrilik, haset, kötü ahlak, şehvet, gaflet gibi özellikleri bulunmaktadır.¹³⁹

Cürcânî (ö.816/1413), nefs-i emmâreyi bedenî şehvetleri ve hissî lezzetleri arzulayan nefis olarak yorumlamaktadır. Ona göre nefis, kalbi esfel-i sâfilîne çekmeye uğraşmaktadır. Nefs, bu mertebe üzerindeyken tüm kötülüklerin kaynağı olarak hareket etmektedir.¹⁴⁰ Nefs-i emmâre, her türlü kötülüğün kaynağıdır. Eğer kişi bu nefsin telkini altında bulunuyorsa her türlü kötü ve çirkin işi yaparak yaşamını sürdürür.¹⁴¹ Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/ 909), bu mertebeye ilgili şöyle demiştir: “*Kötülüğü emreden nefis; insanı helake sürükler, hevâya uydurur, düşmanı olan şeytana yardımcı olur ve her türlü kötü vasfa sahiptir*”¹⁴² Bursevî’nin Ferahu’r-ruh adlı eserinde geçtiği üzere âyetle yer alan “*(Mûsâ) umulur ki Rabbiniz düşmanınızı helâk edecek ve onların yerine sizi yeryüzüne hâkim kılacak*”¹⁴³ ifadesinde “*düşmanınız*”dan maksat Firavun ve kavmi ise de nefis ve onun kötü huylarına da işaret etmektedir. Nefis ve onun Hakk yolundan uzaklaştıran özelliklerinin ortadan kalkması sadece rûhânî vâridât ile meydana gelmez.

¹³⁶ Süleyman Uludağ, “Nefis”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul, 2006), 32/526-529.

¹³⁷ Usta, *Tasavvuf Eğitiminde Etvâr-ı Seb’a Metodu*, 109-110.

¹³⁸ Yûsuf, 12/53.

¹³⁹ Muslu, “Tasavvufî Terbiye ve Ahlâk”, *Tasavvuf*, 341.

¹⁴⁰ Seyyid Şerîf Cürcânî, *Ta’rifât*, 239.

¹⁴¹ İsmâil Hakkı Bursevî, *Kitâbu’l envâr*, 32; İbn-ul Kayyim el-Cezviyye, *Nefis Terbiyesi*, 98.

¹⁴² Kuşeyrî, *er-Risâle*, 274; Abdülkerim Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, 268.

¹⁴³ el-Meâric, 70/23.

Bununla beraber Rubûbiyyet sıfatlarının tecellisine de ihtiyaç duyulmaktadır.¹⁴⁴ Eşrefoğlu Rûmî'ye göre aşağıda verilen üç tâife, nefis mertebelerinin en düşüğü olan nefs-i emmâreye örnektir.

1-İlâhî emirlere itaat etmeyi bırakıp asi olan **fâsıklar**.¹⁴⁵

2-Zâhirde Müslüman suretinde olduğu halde kalben küfür üzere olan **münâfıklar**.¹⁴⁶

3-Tasavvufî manada, tefrika âleminde bulunan sâlike verilen isim olan **kâfirler**.¹⁴⁷

Böylelikle Allah (c.c.)'ın yolundan ayrılanlar ya fâsık olur ya münafık olur ya da kâfir olur. Burada esas olan kişinin itikadıdır. Her insan nefsini emmâre mertebesinden kurtarıp mutmainne mertebesine yaklaştırmalıdır. Fâsık, İslam dinini kabul etmiş, Allah'ın (c.c.) varlığına ve birliğine, Hz. Muhammed (s.a.v.) ve diğer peygamberlere, haşr-u neşre, kitaplara, meleklerle, Allah'tan (c.c.) gelen her şeyin hak olduğuna iman etmiş fakat emmârelikten kurtulamamış kişiye denmektedir. Ancak fâsık kişi tevbe edip imân ile ölürse cehennemde Allah'ın (c.c.) dilediği süre boyunca kaldıktan sonra cennete girer. Çünkü “*Lâ ilâhe illallah Muhammedün Resûlullah*” demenin şefaati onları cehennemden çıkarır. Emmârede bulunan diğer iki grup ise münafıklar ve kâfirlerdir. Bu iki grup ise hiçbir şekilde iman sahibi olmadıkları için cehennemde ebedî olarak kalırlar.¹⁴⁸

Kişi, nefs-i emmârenin emri altındaysa ona Allah (c.c.) dışında yardım edebilecek yoktur. Eğer Allah (c.c.), kişiye hak olan yolu ilham etmezse o kişi hayatı boyunca bu nefsin isteklerini yerine getirmek durumunda kalabilir. Allah'ın (c.c.) Müslümanlara merhameti olmasaydı hiç kimse bu nefise güç yetiremezdi. Allah (c.c.), kimin hakkında hayır isterse ona kendisini düzeltmesi için kapılar açar. Ancak kişi üzerinde hayır murad edilmemişse nefs-i emmâre ile baş başa kalır.¹⁴⁹ Böylelikle nefs-i emmâreye “*sadr*” da denmektedir ki bu İslâm'a işaret etmektedir. Buna “*Allah'ın sadrını İslâm'a açtığı kimse...*”¹⁵⁰ âyeti delil getirilmektedir.”¹⁵¹

¹⁴⁴ İsmâil Hakkı Bursevî, *Ferahu'r-Ruh*, çev. Mustafa Utku (Bursa: Uludağ Yayınları, 2012), 6/102.

¹⁴⁵ Yusuf Şevki Yavuz, “Fâsık”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, 1995), 12/202-205.

¹⁴⁶ Ömer Nasuhi Bilmen, “İslâm Hukuku Terimleri Sözlüğü”, (İstanbul: Nizamiye Akademisi, 2016), 162.

¹⁴⁷ Süleyman Uludağ, “*Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*”, 271; Ethem Cebecioğlu, “*Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*”, 338.

¹⁴⁸ Eşrefoğlu Rûmî, *Müzekkin Nüfus*, 45-47.

¹⁴⁹ İbn-ul Kayyim el-Cezviyye, *Nefis Terbiyesi*, 99.

¹⁵⁰ ez-Zümer, 39/22.

¹⁵¹ Mehmet Ali Aynî, *Tasavvuf Tarihi* (İstanbul: Kitabevi, 1992), 283.

Nefs-i emmârenin karşıtı olan nefis-i mutmainne ne zaman güzel bir iş yapsa, emmâre hemen o güzel işi bozmaktadır. Sâlik, nefis-i mutmainne mertebesinde iman ve tevhîd ile buluşunca nefis-i emmâre derhal kişinin imanına nifak katmaya çalışır. Tevhîde şirki, Allah'ın (c.c.) dışındaki her şeye korku ve ümidi katar. Dolayısıyla kişi sürekli bu iki nefis arasında mücadele eder.¹⁵²

Nefs-i emmârenin mahalli sadr, hâli hevâyâ meyil, âlemi şehâdet; vâridi şeriat, seyri ilallah'tır. Burada nefis şehvetinin peşine düşmüş ve şeytanın zulmüne uğramaktadır. Bu yüzden bu makamda mürîd çok dikkatli olmalıdır. Düştüğü bu durumdan kurtulmak için nefis tezkiyesine başvurması gerekmektedir. Bu makamda “*Lâ ilâhe illallah*” zikri çekilir ve nûru mavi renktir. Sâlik bu zikri her vakit sesli bir şekilde tekrar etmelidir. Bunun sonucunda da kalb nûr ve sır ile dolar.¹⁵³ Kişi zikrini “*Lâ ma'bûde illallah*” (Allah'tan (c.c.) başka ibâdet edilecek başka varlık yoktur) manası ile çeker. Bu yüzden sâlik günahlarını unutup kendini yüksek makamlarda zannedebilir.¹⁵⁴

Bu mertebede nefis henüz şehadet âleminde bulunmaktadır. Sâlikin amacı ise maddesel âlemden Allah'a (c.c.) doğru gitmektir. Yani seyri ilâllah'tır. Mürîdin içerisinde bulunduğu bu mücadeleye cihad-ı ekber (büyük savaş) denmektedir. Çünkü bu dünyada nefisle yapılan savaştan daha büyük bir savaş yoktur. Sâlik, bu büyük savaşta kendisine tavsiye edilen zikirleri okur, nefsinin istediği her türlü kötü alışkanlıktan uzak durmaya gayret göstermelidir.¹⁵⁵

Bu makamda kişi, kötü huylarından temizlenmeye gayret ederek zikrini çokça çekmelidir. Sâlik bunu başarırca salih bir rüya görür ve şeyhi ona ikinci isme geçmesi gerektiğini söyler. Böylece sâlik nefis-i emmâreden kurtulup nefis-i levvâme makamına yükselir.¹⁵⁶

¹⁵² Ahmet Ögke, *Ahmed Şemseddîn-i Marmaravî Hayatı, Eserleri, Görüşleri* (İstanbul: İnsan, 2001), 186.

¹⁵³ Muslu, “Tasavvufî Terbiye ve Ahlâk”, 341.

¹⁵⁴ Mehmet Ali Aynî, *Tasavvuf Tarihi*, 289; Rahmi Serin, *İslâm Tasavvufunda Halvetilik ve Halvetiler* (İstanbul: Petek, 1984), 49.

¹⁵⁵ Altıntaş, *Tasavvuf Tarihi*, 45-46.

¹⁵⁶ Muslu, “Tasavvufî Terbiye ve Ahlâk”, 343.

1.3.2. Nefs-i Levvâme

Nefs-i levvâme, lügat bakımından “*kınayıcı nefis*” anlamına gelmektedir.¹⁵⁷ Bu makamda sâlik yaptığı kötü işlerin farkında olup kendisini kınamakla beraber yeterli olgunluğa erişemediği için o işleri yapmaya devam etmeyi arzu eder.¹⁵⁸ Ancak bir sonraki merteye olan mülhemeye nispetle de bu kötü işlerden kurtulmak istemektedir. Bundan dolayı bu mertebeye “*Ve nedâmet çeken nefse yemin ederim*”¹⁵⁹ âyeti işaret etmektedir. Nefis, kendisini çokça yerdği için de bu mertebeye “*levvâme*” (çokça yeren) denmektedir.¹⁶⁰

Nefs-i levvâme, kişinin bir süre nefis-i emmâre halinden uyanıp kalbin nûruyla nûrlanmasını ifade eden nefis mertebesidir. Bu nefis bir süreliğine uyanık olduğundan dolayı bu zamana kadar işlediği günahları sebebiyle tevbe etmeye gayret etmektedir.¹⁶¹ Nefis, bulunduğu yerden rûhun makamına geldiği zaman “*levvâme; kendini kınama*” mertebesine ulaşmış olur.¹⁶² Nefs-i levvâme, bazı zamanlar rûhun nûruyla aydınlanır ve rûha itaat eder, bazı zamanlar ise itaat etmeyi bırakır ve sonra “*Niçin isyân ettim?*” diyerek üzüntü duyar. Bu makam müminlerden isyankâr, câhil ve tembel olanların yeridir. Sülûkün ikinci mertebesi olan bu makamda sâlik işlediği günahları hatırladıkça ağlamaktan kendisini alamaz ve burada dökülen gözyaşı hem kaynar su gibi sıcak hem de acıdır.¹⁶³

Bu mertebede olanlar tevbelerinde sabit bir hal üzerinde bulunamazlar. Bunun sebebi bir önceki mertebede kişinin rûhunun nefse esir olması, amellerini rûh-i hayvânînin isteklerine göre işlemesine rağmen levvâmede bu esirlikten kurtulmuştur. Fakat rûh henüz tam olarak vücud ülkesinde hükmü geçmez bu yüzden tevbelerinde süreklilik bulunmaz.¹⁶⁴

Nefs-i levvâmeye “*kalb*” de denmektedir. Bu merteye imana işaret etmektedir. “*Allah onların kalplerine imanı yazmış...*”¹⁶⁵ âyeti buna delil olarak gösterilmektedir.

¹⁵⁷ Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü* (Anka Yayınları, ts.), 256.

¹⁵⁸ Altıntaş, *Tasavvuf Tarihi*, 46.

¹⁵⁹ Kıyamet, 75/2.

¹⁶⁰ Muslu, “Tasavvufî Terbiye ve Ahlâk”, 343-344.

¹⁶¹ Seyyid Şerîf Cürcânî, *Ta’rifât*, 239.

¹⁶² Şihâbuddîn Sühreverdî, *Avârifü'l-Meârif*, çev. Dilâver Selvi (İstanbul: Umran, 1995), 587.

¹⁶³ Fatma Şengül, *Uşşakilerde Etvâr-ı Seb’a* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 32.

¹⁶⁴ Şengül, *Uşşakilerde Etvâr-ı Seb’a*, 34.

¹⁶⁵ el-Mücâdele, 58/ 22.

Bu mertebenin aklın yeri olduğuna “*Onların düşünceleri, akledecekleri yerleri kalpleri olsun...*”¹⁶⁶ ve “*Onların kalpleri vardır, fakat onunla bir şey anlamazlar...*”¹⁶⁷ âyetleri delil olarak gösterilmektedir.¹⁶⁸

Sâlik, bulunduğu mertebeden nefs-i emmâreye düşecek olursa iç huzurunu yeniden kaybeder. Mürîdin içinde bulunacağı bu huzursuzluk Allah’ın (c.c.) inayetidir. Çünkü bu iç darlığıyla tefekkür edip yeniden tevbe eder ve yeniden rûh-i sultânî galip gelir. Bu tevbeyle sâlik yeniden refaha erer. Kişi, nefs-i emmârede huzursuz olmasaydı yeniden makamının düştüğünü farkedemezdi.¹⁶⁹

Nefs-i levvâmenin seyri lillâh (Allah (c.c.) için), âlemi berzâh, mahalli kalb, hali muhabbet, vâridi ise tarikattır. Bu mertebedeki kişinin kendisini kınama, gizli riya, şöhret arzusu, kendini beğenme gibi özellikleri bulunmaktadır. Bu kötü özelliklerle beraber kişi şeriatı da uymak ve ibadetlerini yerine getirmek istemektedir. Yaptığı hayırlı işler arasında geceleri ibadetle geçirmek, oruç tutmak ve sadaka vermek bulunmaktadır. Ancak mürîdin gizli riyasından dolayı yaptığı bu ameller görülüp ve takdir edilmesini istemektedir. Sâlik bu özelliğinin farkında olsa da bu huyundan vazgeçememektedir. Bu makamda kişi, “*Allah*” ismini çokça zikretmektedir. Mürîd, bu zikri gece gündüz her an tekrar ettikçe faydasına daha çabuk şahit olur. Bu mertebede kişi, emmâreden koptuğu ve güzel ahlakla dolduğu zaman mülheme mertebesine ulaşır. Sâlik ilâhî bir rüya görür ve mürşidi bir sonra ki ismi ona telkin eder. Bu şekilde nefis nefis-i mülhemeye geçer.¹⁷⁰

1.3.3. Nefs-i Mülheme

Nefs-i mülheme, kelime olarak “*ilham ve keşfe nâil olan nefis*” anlamına gelmektedir.¹⁷¹ Bu makama işaret olan Kur’ân-ı Kerîm’de yer alan “*Ona iyilik ve kötülükleri ilhâm edene...*”¹⁷² âyetidir.¹⁷³ Burada sâlikin kalbine güzel ilhamların melek veya şeytan aracılığı olmadan direkt Allah (c.c.) tarafından geldiği için bu mertebeye

¹⁶⁶ el-Hac, 46.

¹⁶⁷ el-A’râf, 179.

¹⁶⁸ Aynî, *Tasavvuf Tarihi*, 283-284.

¹⁶⁹ Şengül, *Uşşakilerde Etvâr-ı Seb’a*, 35.

¹⁷⁰ Muslu, “Tasavvufî Terbiye ve Ahlâk”, 346.

¹⁷¹ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, ts., 256.

¹⁷² eş-Şems, 91/2.

¹⁷³ Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 767.

“mülheme” denmektedir.¹⁷⁴ Bu mertebeye “şegaf-kalb zarı, kalp torbası” da denmektedir. Yani bu tavırda olan kişide muhabbet, aşk bulunmaktadır. “Sevgi onun kalbinin zarını yakmış...”¹⁷⁵ âyeti buna işaret etmektedir.¹⁷⁶

Nefs-i mülhemede mürşid, sâlike “Hû” zikrini telkin eder. Bu zikir “Lâ mahbube illallah (Allah’tan (c.c.) başka sevgili yoktur.)” manası verilerek çekilmektedir. Sâlik, çektiği bu zikre devam ettikçe aldığı lezzette artmaktadır. Kişi, bir önceki makamlarda dünyevî arzudan vazgeçtiği gibi bu mertebede de ahiretten bir mükâfat beklemeyi bırakmalı ve sadece Allah’ın (c.c.) muhabbetine odaklanmalıdır. Burada sâlik, birtakım kalplerin ve sırların keşfine mazhar olur. Bu makamda kişi çok yeme, çok uyku gibi nefsanî şehvetlerden kaçınmaya özen göstermelidir. Sâlik tüm bunları yapabilirse kendisine isim ve fiillerin tecellisi zuhur eder. Mürîdin bâtında ve zâhirde başına gelen şeyleri mürşidine haber vermesi gerekmektedir. Çünkü burada nefis sâlikî yoldan çıkarması mümkündür. Sâlik, nefs-i mülhemeye gelinceye kadar ilme’l-yakîn mertebesinde bulunmaktadır. Bu üçüncü mertebede ise ilme’l-yakînden ayne’l-yakîn mertebesine ulaşmaktadır. Bu mertebede sâlik için sebepler ortadan kalkmaktadır. Olayların sonuçlarında sebep aramak yerine her işin mutlak fâlinin Allah (c.c.) olduğu inancıyla “De ki her şey Allah’tandır”¹⁷⁷ âyeti mazhar olur.¹⁷⁸

Bu mertebede kişi, artık günahlarından iyileşmeye başlamaktadır. Sâlik, nefsinin istediği kötü davranışları, günahlarını, sevaplarını Allah’ın (c.c.) ona yardım etmesiyle bilmektedir. Bu yüzden kişi artık bu makamda dünyanın meylinden uzaklaşmaya başlamaktadır. Nefs-i mülhemede bulunan kişinin sabır, cömert, kanaatkâr, güzel sözlü gibi ahlaki davranışları vardır.¹⁷⁹

Nefs-i levvâme ve nefs-i mutmainne mertebelerinde sâlik, Allah’ın (c.c.) ihsânı, mürşidinin himmeti ve kendi çalışmasıyla tecellî-yi nûr ve müşâde-i nûr gibi tecelliler zuhur edip Hz. Muhammed (s.a.v.) ile murakabede ilâhî hitaba layık olmak gibi şeyler ortaya çıktığında, sâlik kibir haline düşebilmektedir. Ancak bu kibir çok tehlikeli

¹⁷⁴ Şengül, *Uşşakilerde Etvâr-ı Seb’a*, 37.

¹⁷⁵ Yûsuf, 12/30.

¹⁷⁶ Aynî, *Tasavvuf Tarihi*, 284.

¹⁷⁷ en-Nisâ, 4/78.

¹⁷⁸ Aynî, *Tasavvuf Tarihi*, 290-291.

¹⁷⁹ Altıntaş, *Tasavvuf Tarihi*, 47.

sonuçlara yol açabilmektedir. Öyle ki sâlik, buradan nefs-i emmâreye kadar düşebilmektedir. Bununla beraber kişinin imanına zarar gelmesinden de korkulur.¹⁸⁰

Bu mertebede sâlik, nefساني ve rûhani tecellilere muhatap olduğundan bu mertebede yol gösterecek mürşide ihtiyaç duyar. Çünkü sâlik bu tecellileri ayırt etmekte zorlanır ve hepsinin Hakk'tan geldiğini düşünerek bâtıla düşebilir. Mürîd, bu mertebede art arda kabz ve bast halleriyle karşı karşıya kalmaktadır. Kişi, kabz haline maruz kaldığında sadrı yarılacakmış, bast haline maruz kaldığında ise rûhu bedeninden uçacakmış gibi hissetmektedir. Bu iki halde mürîd için faydalıdır. Sâlik, bu mertebede bir takım kerametler gösterebilmektedir. Bununla beraber kişide nûr-ı Muhammedî zuhur eder ve onda kırmızı bir nûr görülür. Mürşid, bu hallerden sonra mürîde bir sonraki makamın ismini telkin eder. Böylelikle mürîd, nefs-i mülhemededen nefs-i mutmainne mertebesine geçer.¹⁸¹ Nefs-i mutmainneye geçmek için sâlik daima huzur-i ma'allah'ta olmalı yani her yerde Allah'ın (c.c.) kendilerine, kendilerinden dahi yakın olduğunu düşünmelidir.¹⁸²

1.3.4. Nefs-i Mutmainne

Nefs-i mutmainne, Arap dilinde “*doyuma, huzura, rahata kavuşmuş nefis*” anlamına gelmektedir.¹⁸³ Nefs-i mutmainne, kötü ahlaki özelliklerinden kurtularak kalbin nûruyla nûrlanmasını ifade etmektedir.¹⁸⁴ Bu nefse delil olarak Kur'ân-ı Kerîm'den “*Ey huzur içinde (mutmain) olan nefis! Kendisi senden ve sen de kendisinden hoşnut ve râzı olarak Rabbine dön!*”¹⁸⁵ âyeti delil olarak gösterilmektedir.¹⁸⁶ Burada mürîd, Allah'ta (c.c.) sükûn bulup huzura eriştiği için mertebenin ismi “*nefs-i mutmainne*” olmuştur. Kişinin itmi'nana erişmesi için içinde ki kötü düşüncelerin yok olması gerekmektedir. Eğer bu kötü düşünceler devam etmekteyse kişi bu makama erişemez.¹⁸⁷ İsmâil Hakkı Bursevî'ye göre nefs-i mutmainne makamında sâlik kötü sıfatlardan korunup, güzel ahlak ile ahlaklanmış olur. Bunun sonucunda da sâlik, Allah'ın (c.c.) cezbesiyle itminân makamına erip, Allah'ın (c.c.) cemâline mazhar olmuştur. Böylelikle nefiste, Allah'a (c.c.) teveccüh gâlip olduğunda cesed ona uyar ve

¹⁸⁰ Şengül, *Uşşakilerde Etvâr-ı Seb'a*, 40.

¹⁸¹ Muslu, “*Tasavvufî Terbiye ve Ahlâk*”, 349.

¹⁸² Şengül, *Uşşakilerde Etvâr-ı Seb'a*, 40.

¹⁸³ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, ts., 256.

¹⁸⁴ Seyyid Şerîf Cürcânî, *Ta'rîfât*, 239.

¹⁸⁵ el-Fecr, 89/ 27-30.

¹⁸⁶ Muslu, “*Tasavvufî Terbiye ve Ahlâk*”, 349.

¹⁸⁷ Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 765.

her uzuv yaratılış gâyesine göre hareket ederek nefse yardımcı olur. Bu sırra erişen sâlikin zâhirleri şeriatın edebiyatı ile süslenmiş demektir. Nitekim her kap içindeki ne ise onu sızdırır.¹⁸⁸

Bu nefis, Allah'ın (c.c.) izniyle geride kalmış kötü düşüncelerinden temizlenmesiyle nûrani hale gelmiştir. Burada mürid Allah'a (c.c.) itaat konusunda tam olarak kendisini teslim etmiştir. Bu itaatle kişi kendi huzurunu bulur.¹⁸⁹ Katâde (ö.117/735), bu nefisten bahsederken “*Bu mümin kişidir. Onun gönlü, Allah'ın vaadiyle huzur bulmuştur*” der. Hasan-ı Basrî'de “*O, Allah'ın sözleriyle gönlü yatışıp rahata ermiş ve yine O'nun sözlerini doğrulayıp tasdik etmiş nefistir*” demiştir. Mücahid ise bu nefisle ilgili “*O, Allah'ın, kendisinin Rabbi olduğunu kesin olarak bilmiş, gönülden isteyerek O'nun emrine boyun eğmiş ve O'na kavuşacağına kesin olarak inanmış olan Allah'a bağlı nefistir*” diyerek açıklamıştır. Bu nefis, Allah'tan (c.c.) başkasında kendisini huzurlu hissetmez. O'na kavuşacak olmak sâlike mutluluk verir. Kişi Rabbinden, dininden ve peygamberinden razı olmuş haldedir. Allah'ın (c.c.) kader ve kazasını gönül rahatlığıyla kabul etmektedir.¹⁹⁰

Nefs-i mutmainneye “*fuâd-gönül*” denmektedir. Bu mertebede olan sâlikte müşâhede nûru bulunmaktadır. Buna “*Gözüyle gördüğünü gönlü yalanlamadır.*”¹⁹¹ âyeti delil olarak gösterilmektedir.¹⁹² Bu makamın seyri *ma'allah* (Allah (c.c.) ile beraber), âlemi *hakikat-i Muhammediyye*, mahalli *sır*, hali *vuslat*, vâridi *hakikat*, nûru ise *beyaz*'dır.¹⁹³ Nefs-i mutmainne mertebesinde olan kişinin cömert, yumuşak gönüllülük, güler yüzlülük gibi özellikleri vardır. Kendisi daima tevekkül, sabır ve rızâ içerisinde bulunur. İslâmın emirlerini gereği şekilde yerine getirir, kalbi huzur içerisinde ve insanların hatalarını hoş görür.¹⁹⁴

Bu makamda sâlik, “*el-Hakk*” zikrini çekmektedir. Mürid bu zikri çektikçe kalbi genişler ve mutmain haline gelir. Öyle ki sâlik bu mertebede zâhiri ve bâtînî tecelliler ile dolmaktadır ve bu tecelliler sonucu “*Ben Hakk'ım*” diye seslenebilmektedir. Bundan dolayı imkânî ve hakkânî vücud arasında ki farkı anlayabilmek için kişi mürşide ihtiyaç

¹⁸⁸ İsmâil Hakkı Bursevî, *Ferahu'r-Ruh*, çev. Mustafa Utku (Bursa: Uludağ Yayınları, 2012), 8/230.

¹⁸⁹ Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 746.

¹⁹⁰ İbn-ul Kayyim el-Cezviyye, *Nefis Terbiyesi*, 97-98.

¹⁹¹ en-Necm, 53/11.

¹⁹² Aynî, *Tasavvuf Tarihi*, 284.

¹⁹³ Muslu, “Tasavvufi Terbiye ve Ahlâk”, 350.

¹⁹⁴ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, ts., 256.

duymaktadır. Mürşid, sâlik fenadan bekâyâ çıkarıp onun temkin makamına ulaşmasına yardımcı olmaktadır. Sâlik, tecelliler dolayısıyla bu hale düştüğü için mazur görülmektedir. Çünkü kişinin fena halinde irâdesi bulunmamaktadır. Ancak hak ile bâtılı ayırt edebilen kişinin bu tür sözleri söylemesi haram sayılmaktadır. Sâlik, mürşidinin de yardımıyla fena halinden bekâ haline geçmeyi başarırsa şeyhi ona hilâfet verebilmekte ve böylece sâlik diğer kişileri de terbiye edebilmektedir.¹⁹⁵ Mutmain olmuş nefiste kişi güler yüzlü, cömert, tevekkül sahibi, sabırlı ve rıza hali içerisinde. Burada sâlik dinin emirlerini eksiksiz yerine getirir ve bazı keşif ve ilhamlarda bulunabilir.¹⁹⁶

1.3.5. Nefs-i Râziyye

Nefs-i râziyye, Arapçada “*razı olan, hoşnud kalan nefis*” anlamına gelmektedir. Burada nefis rıza makamındadır yani sûfî, kendi irâdesi terk edip Allah’ın (c.c.) irâdesine razı olmaktadır.¹⁹⁷ Bu mertebeye Kur’ân-ı Kerîm’de “*Ey gönül huzuruna ermiş nefis, râzı etmiş (râziyye) ve razı edilmiş olarak Rabbine dön. Kullarımın arasına katıl ve cennetime gir*”¹⁹⁸ âyeti işaret etmektedir.¹⁹⁹

Bu mertebedeki nefis Allah’ın (c.c.) kazâsına teslim olmuş ve sebepleri terk etmiştir. Sûfî burada yaşanan olayların arkasında herhangi bir bahane aramayı bırakıp tevekkül etmektedir. Sûfinin bu tevekkülü neticesinde Allah’ın (c.c.) hem Cemâl hem de Celâl tecellilerini isyan etmeden ve mağrur olmadan hoşnutluk ve memnuniyet içerisinde kabul etmektedir.²⁰⁰

Burada nefis rıza haline ulaşmaktadır. Sâlik, çevresindeki insanlardan sevgi ve hürmet görmektedir. Bazı zamanlar kişinin üzerinde Allah’ın (c.c.) isimleri tezâhür etmektedir. Kişi, bu mertebede hakka’l-yakîn mertebesine ulaşmaktadır.²⁰¹ Sûfî, mâsivâdan uzaklaşıp, hırs ve isteklerinden kurtulmaktadır. Ancak bu özelliklerle beraber kişi henüz varlıktan tamamen kopmuş halde değildir. Bu yüzden nefsinin isteklerinden tamamen kurtulmuş değildir.²⁰²

¹⁹⁵ Muslu, “Tasavvufî Terbiye ve Ahlâk”, 351.

¹⁹⁶ Altıntaş, *Tasavvuf Tarihi*, 47.

¹⁹⁷ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, ts., 257.

¹⁹⁸ el-Fecr, 89/27-30.

¹⁹⁹ Usta, *Tasavvuf Eğitiminde Etvâr-ı Seb’a Metodu*, 162.

²⁰⁰ Şengül, *Uşşakilerde Etvâr-ı Seb’a*, 46.

²⁰¹ Altıntaş, *Tasavvuf Tarihi*, 47.

²⁰² Şengül, *Uşşakilerde Etvâr-ı Seb’a*, 47.

Bu mertebenin seyri *fillah (Allah'ta)*, âlemi *lâhut*, mahalli *sırrın sırrı (fuâd)*, hâli *fenâ*, nûru *yeşil*, zikri “*el-Hayy*” dır. Burada bahsedilen fenâ, mutavassıt denilen kişilerin içerisinde bulunduğu fena ile karıştırılmaması gerekir. Mutavassıtların içerisinde bulunduğu fena hissin kaybolması ile olmaktadır bizim bahsettiğimiz fena seyr-ü sülûkun sonunda bekâyâ ulaşmış olanların öncesinde içerisinde bulunduğu fenadır. Sûfî, “*el-Hayy*” ismi ile zikir çektikçe içerisinde bulunduğu “*fenâ*” hali ortadan kalkacak ve “*bekâ*” haline ulaşacaktır. Sâlik, bu şekilde altıncı makam olan Nefs-i marziyyeye geçmektedir. Bunun sonucunda da “...*Kulumu sevince de (âdetâ) ben onun işiten kulağı, gören gözü, tutan eli ve yürüyen ayağı olurum. Benden ne isterse, onu mutlaka veririm, bana sığınırsa, onu korurum*”²⁰³ hadis-i kudsîsinin mazharı olmaktadır.²⁰⁴

1.3.6. Nefs-i Marziyye

Nefs mertebelerinin altıncısı olan nefis-i marziyye, Arapçada “*hoşnut olunan nefis, kendisinden razı olunan nefis*” gibi anlamlara gelir. Nefs-i marziyye mertebesine “...*Ben onun işiten kulağı, gören gözü, söyleyen dili, tutan eli olurum...*” kudsî hadisi delil olarak gösterilmektedir.²⁰⁵ Nefs-i marziyye mertebesi, mürîdin mazharı olduğu ilâhî ismi tanınması ile gerçekleşmektedir. Muhyiddin İbnü'l-Arabî, bu ilâhî isimleri “*rabb-i hass*” olarak adlandırmış ve ona göre bu ilâhî isimler her varlığı yaratan Allah'ın (c.c.) suretlerinden ibarettir.²⁰⁶ İbnü'l-Arabî bu hususu “*Mutlu, Rabbinin katında razı olunan kimsedir. Kendi özel Rabbinin katında razı olunmayan kimse ise yoktur; çünkü her rab, kendi rabliğini rabbi olduğu kimsenin üzerinde sürdürür. Dolayısıyla herkes, kendi isminin katında razı olunan, bu nedenle de mutludur*” diyerek ifade etmektedir.²⁰⁷

Bu makama ulaşan kişi, artık Allah'ın (c.c.) rızasını kazandığı için bu mertebeye “*marziyye*” denmektedir. Burada sâlik artık nefsinin isteklerini terk etmiş, kusurları affeden, ince düşünceli, insanları Allah (c.c.) için seven biri olmuştur. Nefs-i marziyye de kişi Allah'ın (c.c.) izin verdiği ölçüde gayba ait sırlara vakıf olmaktadır.²⁰⁸

²⁰³ Buhârî, Rikak 38.

²⁰⁴ Muslu, “Tasavvufî Terbiye ve Ahlâk”, 353-354.

²⁰⁵ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, ts., 256.

²⁰⁶ Usta, *Tasavvuf Eğitiminde Etvâr-ı Seb'a Metodu*, 173.

²⁰⁷ İbnü'l-Arabî, *Fusûsu'l-Hikem*, 87.

²⁰⁸ Altıntaş, *Tasavvuf Tarihi*, 47.

Bu mertebeye “*Ey gönül huzuruna ermiş nefis! Râzı etmiş ve razı edilmiş (marziyye) olarak Rabbine dön. Kullarımın arasına katıl ve cennetime gir.*”²⁰⁹ ve “*Allah onlardan razıdır. Onlar da Allah’tan razıdır. Bu Rabbinden korkan kimseyedir.*”²¹⁰ âyetleri delil olarak gösterilmiştir. Müellifler nefis-i marziyye mertebesinde en önemli özelliğin “*kurb*” (yakınlık) kavramının olduğunu öne sürmektedirler. Kurb, sûfinin Allah’a (c.c.) olan yakınlığı anlamına gelmektedir. Burada sûfîler kurb kavramını iki farklı şekilde ifade etmişlerdir. Birincisi kulun Allah’a (c.c.) olan yakınlığı; ikincisi ise Allah’ın (c.c.) da kulan olan yakınlığıdır. Kulun, Allah’a (c.c.) olan yakınlığı, kişinin çabasına bağlı kılınmıştır ki bu ancak O’nun emir ve yasaklarına itaat etmesi şeklinde gerçekleşmektedir.²¹¹

Bu makamın seyri *anillah (Allah’tan)*, âlemi *şehâdet*, makamı *hafâ*, nûru *siyah*, vâridi *şeriat*, makamı *hafâ*, zikri *el-Kayyûm*’dur. Burada sûfinin seyrinin Allah’tan (c.c.) olması, Allah’tan (c.c.) ihtiyacı olan ilimleri aldığı, gayb âleminden şehâdet âlemine geçiş yaptığı, Allah’ın (c.c.) ona bahşettiği nimetleri diğer insanlara anlattığı anlamına gelmektedir. Halinin hayret olması ise emmârede ki mezmûm hayret değil, “*Rabbim hayretimi arttır*” sözündeki makbul hayrettir. Sûfî burada insanları şeriat ve tarikata davet edebilir ancak hakikate davet edemez.²¹²

1.3.7. Nefs-i Kâmile

Nefs-i kâmile, Arapçada “*olgun nefis*” anlamına gelmektedir. Tasavvufî anlamda ise olgunluk seviyesine gelmiş, irşâd etme yetkisini almış nefis demektir. Bu nefis nefis-i kudsiyye, nefis-i sâfiyye ve nefis-i zekiyye olarak da isimlendirilmektedir.²¹³ Bu isimlerin yanında nefis-i kâmileye “*mühcetü’l-kalp*”te denmektedir. Mühcetü’l-kalp, kalbin iç kısmı, canın canı anlamına gelmektedir. Bu mertebe ilâhî nûrların madeni olduğu için sûfî zâtî nûrlarla hemhal olmaktadır. İlâhî isimlerin sırları bu mertebede sudûr etmektedir. İnsanı meleklerden üstün kılan kemâlât bu mertebede ortaya çıkmakta ve “*Biz Ademoğlunu pek mükerrem ve şerefli kıldık.*”²¹⁴ âyeti buraya işaret etmektedir.²¹⁵

²⁰⁹ el-Fecr, 89/27-30.

²¹⁰ el-Beyyine, 98/8.

²¹¹ Usta, *Tasavvuf Eğitiminde Etvâr-ı Seb’a Metodu*, 173-179.

²¹² Muslu, “Tasavvufî Terbiye ve Ahlâk”, 354-356.

²¹³ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, ts., 256.

²¹⁴ el-İsrâ, 17/70.

²¹⁵ Usta, *Tasavvuf Eğitiminde Etvâr-ı Seb’a Metodu*, 195.

Bu mertebeye etvâr-ı seb'a müelliflerine göre “Siz öldürmediniz onları, Allah öldürdü. Attığın zaman da sen atmadın, Allah attı.”²¹⁶, “Sana bey’at edenler gerçekte Allah’a bey’at etmektedirler. Allah’ın eli onların ellerinin üzerindedir.”²¹⁷, “Sizi tek bir nefisten inşâ eden O’dur. Sizin için bir karar kılma bir de emanet olarak duracak yer vardır.”²¹⁸, “Nereye dönerseniz Allah’ın yüzü oradadır.”²¹⁹ âyetleri işaret etmektedir.²²⁰

Bu makamda sûfînin zikri “*yâ Kakhâr*”, seyri billâh (Allah (c.c.) ile), hâli bekâ, âlemi kesrette vahdet ve vahdette kesret, mahalli ahfâdır. Sâlik, el-Kakhâr zikrine devam ettikçe Allah’ın “*kahr*” sıfatı tecelli eder ve bunun yardımıyla ondan beşerî izler yok olur. Tüm bunların sonunda kişinin nefsi saf bir nûra dönüşür. İlâhî tecelliler sürekli meydana gelir ve ardından kişi “*esmâ-i hüsnâ*” ile tasarrufta bulunur. Daha sonra sûfî, “*velâyet-i kübrâ*” ile derecelendirilip insanları terbiye etmesi için kendisine izin verilir. Artık kişi burada şariat, tarikat ve hakikat sahibi olmuştur. Şeyhi tarafından halife tayin edilerek kendisine insanları irşad etme ve hakikate davet etme yetkisi verilmektedir. Ona taç ve hırka vererek irşâd seccadesine oturtmaktadır. Bu mertebe, makamların en büyüğü kabul edilmektedir. Çünkü bu son makamda artık mücâhede ve zorluklar son bulmaktadır. El-Kakhâr ismi Allah’ın (c.c.) kutub isimlerin birisi sayılmaktadır. Bu sebeple “*Nefs-i kâmile sahibi, ne zaman sebepsiz olarak kalbinde bir sevinç ve sürûr duysa, bu hal, yapmış olduğu zikir ve teveccühlerin karşılığı olarak “kutb”un yardımudur*” denmektedir. Böylelikle burada sûfî, iyiliği emreder, kötülükten sakındırır, insanlara karşı kötü bir duygu beslemez, layık olana sevgisini gösterip hak edene hoşnutsuzluğunu belli eder, zâhire göre öfke gerektiren duruma rızâ gösterebilse de her şeyi yerli yerince yapar ve bu makam sahibinin acısı çok, hareketi azdır.²²¹ Özellikleri bakımından söz konusu yedi nefis mertebesi tabloda verildiği şekilde özetlenebilir:

²¹⁶ el-Enfâl, 8/17.

²¹⁷ el-Fetih, 48/10.

²¹⁸ el-En’âm, 6/98.

²¹⁹ el-Bakara, 2/115.

²²⁰ Usta, *Tasavvuf Eğitiminde Etvâr-ı Seb’a Metodu*, 192.

²²¹ Muslu, “Tasavvufî Terbiye ve Ahlâk”, 357.

Tablo 1.1: Nefsin Mertebeleri ve Özellikleri²²²

Nefis Mertebesi	Zikredilen İsim	Mahal	Seyr	Vâridât	Hâl	Kelime-i tevhîde verdiği mana
Emmâre	Lâ illallah	ilâhe Sadr	İlallâh	Şeriat	Zevk	Lâ ma'bûbe illallah
Levvâme	Allâh	Kalb	Lillâh	Tarîkat	Şevk	La maksûde illallah
Mülheme	Hû	Rûh	Alallâh	Ma'rifet	Aşk	Lâ mahbûbe illallah
Mutmainne	el-Hakk	Sır	Ma'allah	Hakîkat	Vasl	Lâ mevcûde illallah
Râziyye	el-Hayy	Sırru's- sır	Fillâh	Velâyet	Hayret	Lâ mevcûde
Marziyye	el-Kayyûm	Hafî	Anillâh	Siddîkiyyet	Fenâfillâh	Velâ maksûde
Kâmile	el-Kahhâr	Ahfâ	Billâh	Kurbet	Bekâbillâh	Velâ mahbûbe illallah

²²² Tüerer, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, 129.

İKİNCİ BÖLÜM
RİSÂLE-İ ESMÂ-İ SEB'Â

2.1. RİSÂLE’DE İLÂHÎ İSİMLERİN TEKABÜL ETTİĞİ NEFİS MERTEBELERİ

İsmâil Hakkı Bursevî’nin *Risâle-i Esmâ-i Seb’a* eserindeki ilâhî isimlerin tekabül ettiği yedi nefis mertebesi (etvâr-ı seb’a) aşağıdaki tabloda verildiği şekilde özetlenebilir.

Tablo 2.1: İsmâil Hakkı Bursevî’de Nefis Mertebeleri ile Esmâ-i Seb’a

NEFİS MERTEBELERİ	ESMÂ-İ SEB’A
Nefs-i Emmâre	Lâ ilâhe illallah
Nefs-i Levvâme	Allah
Nefs-i Mülheme	Hû
Nefs-i Mutmainne	el-Hakk
Nefs-i Râziyye	el-Hayy
Nefs-i Marziyye	el-Kayyûm
Nefs-i Sâfiye	el-Kahhâr

İsmâil Hakkı Bursevî’nin bu mertebeler hakkındaki nazariyesini sırasıyla aşağıdaki başlıklarda ele alacağız.

2.1.1. Lâ İlâhe İllallâh Muhammedün Resûlullah

Bursevî’ye göre kelime-i tevhîd hem lafız hem mana bakımından sonsuz sırlara sahiptir. Seyr-ü sülûkta bulunan sâlik, ondan yalnızca nasibi kadar feyz alabilir. Tevhîd, asıl olarak akl-ı evvelden zuhur etmiştir.²²³ Bursevî’nin “*Ferahu’r Ruh*” adlı eserinde akl-ı evvel, İbn Sînâ’nın ilk akıldan farkı açısından izah edilmiştir. Buna göre: Ali b. Sina (ö. 1037), “*İlmü’n-Nefs*” isimli eserinde akl-ı evvelden maksatın Allah’ın (c.c.) ilk yarattığı şey cevher-i ânî olduğu görülmektedir ki, o da sâfi nûrdur. Bunu şöyle ifade eder:

“*Cisim ve madde ile kâim değildir. Öyle bir ki kendini ve Hâlıkını idrâk eder O da akl-ı mahzûd. Bunun doğruluğu üzerinde bütün hâkimler ve enbiyâ ittifak etmişlerdir. Nitekim Peygamberimiz buyurmuşlardır: Allah’ın yarattığı ilk şey akıldır.*”

²²³ İsmâil Hakkı Bursevî, *Risâle-i Esmâ-i Seb’a*, Süleymaniye Ktp, Pertev Paşa, nr 637, vr 60b. İsmâil Hakkı Bursevî, *Yedi Esmâ Risâlesi*, çev. Mehmet Asağ, (İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2020)

Bu hadiste zikredilen akıl ile kastedilen insan aklı değildir. Çünkü insan aklının yaratılışı, insanın yaratılışından sonraki döneme denk gelmektedir.”²²⁴

Bursevî'nin *Kenz-i Mahfî* eserinde belirttiğine göre ilâhî feyz on mertebeden oluşur ki bunlar akl-ı evvel ve dokuz felekten ibarettir. Ahadiyyet ile beraber bu sayı on bire ulaşmaktadır.²²⁵ Bu yüzden Bursevî'ye göre hak ehli olanlar namazlardan sonra on bir kere salavat getirmelilerdir. Celvetiliğe göre bu sayı kırktır. Hz. Muhammed'in (s.a.v.) anılmasının tavsiye edilmesinin sebebi rûhun akl-ı evvelden üflenmesidir ki o rûh, rûh-ı nebevîdir. Bu yüzden onun rûhuna ne kadar salâvat getirilirse kişi kendi özünü o kadar ihya eder.²²⁶ Buradan hareketle diyebilir ki İbnü'l-Arabî'ye göre de varlıkta meydana gelmiş ilk yaratılmış akl-ı evveldir. Bu ismin ilk yaratılmış olana verilmesinin sebebi, Allah'tan (c.c.) akleden güçlü rûhların ilki olması dolayısıyladır.²²⁷ Burada sözü edilen akl-ı evvel, “Allah'ın ilk yarattığı şey kalemdir. Allah kalemi yaratınca ona kıyamete kadar vuku bulacak olan her şeyi yazmasını emretmiş, o da yazmış ve artık bir daha yazmamak üzere kalem kurumuştur”²²⁸ hadisinde yer alan kalemdir. Naslardan anlaşıldığına göre iki farklı kalem mevcuttur. Birincisi insanların çeşitli sebeplerle kullandıkları maddesel kalem diğeri ise hadiste de geçtiği üzere ilâhî kalemdir. Bundan dolayı ilk yaratılan ve bütün her şeyi levh-i mahfuza kaydeden ilâhî kalemin varlığı muhakkaktır. Bahsettiğimiz bu ilâhî kalem, yaratılış hiyerarşisinde akıllar nazariyesinin ilk aşaması olan akl-ı evveldir. Allah'ın (c.c.) ilk olarak yarattığı akl-ı evvel, kendi zâtını ve başlangıcını bilmesi dolayısıyla akıl, geri kalan varlıkların bilgilerini yazması dolayısıyla kalem, nübüvvet nûrunun yayılmasında rolü olduğu için nûr-ı Muhammedî olarak isimlendirilmiştir. Sonuç olarak akl-ı evvel tek nûrdan ibarettir. Bu nûr, kul bakımından düşünülünce akl-ı evvel, Allah'a (c.c.) nisbet edilince kalem-i a'lâ olarak nitelenmiştir.²²⁹

Bursevî'ye göre kelime-i tevhîdin sonunda yer alan “Muhammedün Resûlullah” ise ilâhî teşrif ile ortaya çıkmaktadır. Hakikatte hem “Lâ ilâhe illallah” hem de “Muhammedün Resûlullah” ezelfî sır olarak kabul edilmektedir.²³⁰ Yine Bursevî'nin

²²⁴ İsmâil Hakkı Bursevî, *Ferahu'r-Ruh*, 2012, 1/79.

²²⁵ Bkz. İsmâil Hakkı Bursevî, *Tuhfe-i Bahriyye*, Ketebe Yayınları, Haziran 2018, sy88.

²²⁶ İsmâil Hakkı Bursevî, *Kenz-i Mahfî*, çev. Abdülkadir Akçiçek (İstanbul: Rahmet Yayınları, 1967), 21.

²²⁷ Suad el-Hakîm, *İbnü'l-Arabî Sözlüğü*, 270.

²²⁸ Bu hadis, sahih kabul edilmektedir. Bkz. Buhârî, “Kader”, 2; Tirmizî, “Tefsîru'l-Kur'ân”, 67.

²²⁹ Yusuf Şevki Yavuz, “Kalem”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul, 2001), 24/243-245.

²³⁰ Bursevî, *Risâle-i Esmâ-i Seb'a*, vr 60b.

Tuhfe-i Ömeriyye adlı eserinde bu durum hakkında nefy-ü isbâtta olan itibar sadece isbâtta olan itibar gibi değildir. Nitekim nefy örnek verilecek olursa bir binanın esası gibidir ki isbâtta nefy üzerine vaz’ olunmuştur. Bununla ilgili “*Boşaltma süslemeden önce gelir*” sözünü örnek olarak göstermiştir. Bununla beraber kendi mensup olduğu Celvetiyyenin halvet halinden sonra gelmesini de bu duruma benzetmektedir.²³¹

Ona göre Kur’ân-ı Kerîm, Allah’ın (c.c.) kelâmı olarak aynü’l-cem makamından indirilmiş ve kendisine arap dili kisve olarak giydirilmiştir.²³² Aynü’l cem, kişinin kendi benliğinden sıyrılıp Allah (c.c.) ile bulunması haline denmektedir. Sûfîler, dinî vecibelerini yerine getirmek kaydıyla bu makama ulaşabileceğini ifade etmektedirler. Hallâc-ı Mansûr’un (ö.309/922) “*Ene’l-Hak*” sözünü bu makamda söylediği düşünülmektedir. Aynü’l cem aynı zamanda tevhîdin isimlerinden birisi olduğu gibi mahiyetini yalnızca ehli olanlar bilebilmektedir. Bu hususta İbnü’l-Arabî, insan ve Kur’ân’ı bir bütün olarak görmektedir. Bu durumda kişi, Kur’ân’ı okuduğu zaman bizatihi Kur’ân olur yani bir bakıma Kur’ân içinde Kur’ân olmuş olur. İbnü’l-Arabî’ye göre Kur’ân-ı Kerîm, Hz. Muhammed’in (s.a.v.) kalbine nâzil olmuştur. Dünya hayatının sonuna kadar da Müslümanların kalplerine nâzil olmaya devam edecektir. Kur’ân-ı Kerîm’in Müslümanların kalplerine inzâl olması onu her daim canlı ve dinamik tutmaktadır. Sonuç olarak İbnü’l-Arabî, Kur’ân’ın bizzat “*ayn*” larıyla ilişkisi olduğunu söylemektedir.²³³

Bursevî’ye göre Allah’ın (c.c.) kelâmı kadîmdir, O’nun kelâmının hâdis veya mahlûk olması söz konusu değildir.²³⁴ Kıdem, “*Allah’ın varlığının başlangıcı bulunmaması ve başkasına ihtiyaç duymaksızın mevcut olması*” anlamına gelmektedir.²³⁵ Hâdis ise Allah’ın (c.c.) varlığını kanıtlamak için kullanılan, varlığın, olayın veya evrenin yokluktan var olmasını ifade etmektedir. Sonuç olarak sonradan meydana gelen yani yaratılmış olana hâdis denmektedir.²³⁶ Bunlarla beraber anlıyoruz ki Allah’ın (c.c.) konuşması zâtı ile kâim, kadîm ve ezelîdir. Allah’ın (c.c.) bu yönden de hiçbir mahlûkata benzemesi söz konusu değildir.

²³¹ Bursevî, “*Tuhfe-i Ömeriyye*”, 253.

²³² Bursevî, *Risâle-i Esmâ-i Seb’a*, vr 60b.

²³³ Mahmud Erol Kılıç, *İbnü’l-Arabî* (İstanbul: İsam, 2015), 134-135.

²³⁴ Bursevî, *Risâle-i Esmâ-i Seb’a*, vr 60b.

²³⁵ Yusuf Şevki Yavuz, “Kıdem”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara, 2022), 25/393-394.

²³⁶ Bekir Topaloğlu, “Hudûs”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, 1998), 18/304-309.

İsmâil Hakkı Bursevî, devamında “*O makâmda, yani zât-ı bahtta kelâm mütekellimin (konuşan kimse), sıfat ise mevsûfun (bir nitelikle nitelendirilmiş) ta kendisidir*”²³⁷ demiştir. Ahadiyette yani zât-ı bahtta O’na (c.c.) hiçbir şey izafe edilemez. O’na (c.c.) mutlak sıfat da nisbet edilemez çünkü mutlak sıfat dendiğinde de O (c.c.), mutlaklık sınırına alınmış olunûr. Böylelikle bu mertebede O’nu (c.c.) her şeyden münezzeh ederiz. Bu yüzden ahadiyette doğru olan yorum yapmamaktır.²³⁸ İbnü’l-Arabî, “*Ben (bana yaklaşan kulumun) kendisiyle duyduğu kulağı, kendisiyle gördüğü gözü, kendisiyle tuttuğu eli, kendisiyle yürüdüğü ayağı olurum*” kutsi hadisi ile ilgili Allah (c.c.), hüviyetinin insanın organları olduğunu haber vermiştir. Bahsedilen organlar asıl itibariyle kulun aynısıdır. Bundan dolayı hüviyet tek, organlar çeşit çeşittir. İbnü’l-Arabî, konuyla ilgili olarak şu dizelere de yer vermiştir:

*“Fânidir Haktan gayrısı; olmaz mevcut bâki
Ne “ulaşılacak” var, ne de bir “uzaktaki”
Apaçık kanıt bunu gösterdi; öyleyse
O’nu görürüm, gördüm mü iki gözümle”*²³⁹

Dolayısıyla İsmâil Hakkı Bursevî’ye göre önceki dönemde yaşayan âlimlerin yazıp konuştuklarını yeniden tekrar etmek gereksizdir. Nitekim bu hakikatlerin ortaya çıkarılıp konuşulması gereken yer ve zaman da bulunmamaktayız. Çünkü ona göre bu dönemde yaşayan insanlar zaten bunu anlamaktan berî durumdadırlar. Burada İsmâil Hakkı Bursevî, aklı esas alıp dini yorumlayanlarla keşf halini bilgi kaynağı olarak kullananların bir durumu aynı yorumlayamayacağını ifade etmektedir.²⁴⁰ Nitekim kendisinden yüzyıllar önce yaşayan Kuşeyrî’de (ö. 465/1072) “*Hidayet rehberi büyük evliyâlar göçüp gitmiş, onların izinden giden gençler de pek azalmış bulunmaktadır. Verâ’ büsbütün yok olmuş, helal-harama riayet etme ve bu hususta titizlik gösterme diye bir şey kalmamış; mal ve makam sevdasından neş’et eden tamahkârlık başını alıp yürümüştür. Artık insanların kalblerinde şeriatın hürmet ve saygınlığı kalmamış bulunmaktadır... Allah dostu insanlardan hayâ etmez olmuşlar, ibadetleri yerine*

²³⁷ Bursevî, *Risâle-i Esmâ-i Seb’a*, vr 60b.

²³⁸ Süleyman Uludağ, “Ahadiyyet”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, 1988), 1/484.

²³⁹ İbnü’l-Arabî, *Fusûsu’l-Hikem*, çev. Ekrem Demirli (İstanbul: Alfa, 2022), 89-106.

²⁴⁰ Bursevî, *Risâle-i Esmâ-i Seb’a*, vr 60b.

getirmeyi hafife almaya başlamış, ibadetleri kulun kalbini Allah'a yöneltmesi için birer vesile olduğunu söyleyip namazı ve orucu basite alacak, bunlara ihtiyacının kalmadığını söyleyecek kadar gaflete dalmışlardır"²⁴¹ şeklinde kendisini ifade etmiştir.

Bursevî, kelime-i tevhîdi esmânın ilki olarak kabul etmektedir.²⁴² İsmâil Hakkı Bursevî, kelime-i tevhîdi üç mertebeye ayırmaktadır. Bu zikri yaparken ilk olarak "*Lâ ma'bude illa'llah*" manası tefekkür edilir. Burada yer alan ma'bud, Allah (c.c.) olmakla beraber bâtil ma'budların olmadığına da delalet etmektedir. Putlar ve benzeri nefsi özelliklerde bu türdendir ki insan nefsi tüm bunlara ilahlık izafe edebilmektedir. İkinci mertebede bu zikir "*Lâ maksude illa'llah*" manasıyla zikredilir. Burada yer alan makâsıd-ı aksâ, Allah'tır (c.c.). Tevhîdin ilk mertebesinde şirk bulunduğu gibi bu mertebesinde de şirk-i hevâ yer almaktadır. Günahkâr vücut dedikleri gerçek bir manadır. Bu yüzden "*Varlığın bir günahdır. Ondan daha büyük günah olmaz*" demişlerdir. Bununla beraber küçük ve büyük günahlar çoktur ancak çokluğu vehmedip kendi nefsine vücut vermek büyük bir kabahat ve günahdır. Bu yüzden bu günaha giren kişi tevbe etmelidir. Sâlik, nefs-i emmârede riyâzat ve mücâhede ile şirkten kurtulmaya muhtaçtır. Üçüncü mertebede ise "*Lâ mevcude illa'llah*" (Allah'tan (c.c.) başka mevcut yoktur) manasıyla zikrine devam eder. Bu mertebe mâsivâyı nefyetmek ve hatta bununla beraber belki mâsivâda Allah'ı (c.c.) isbâttır. Nitekim derler ki "*Gönülde Allah'tan başkasına yer yoktur*". Bu mertebeye tevhîd-i zât ve tevhîd-i ayn'da denmektedir.²⁴³

İsmâil Hakkı Bursevî'ye göre sâlik-i meczûb olan kişiler nefiy ve isbâtın terkibi olan kelimeden ortaya çıkmaktadırlar. Çünkü onda mâsivânın nefyi ve Allah'ın (c.c.) isbâtı vardır.²⁴⁴ Kelime-i tevhîd (Lâ ilâhe illallah Muhammedün Resûlullah), amentünün özünü oluşturan iki yapı taşının üzerine kurulmuştur. Bu yapı taşlarının ilk kısmı Allah'ın (c.c.) birliği, ikinci kısım ise Allah'ın (c.c.) kullarıyla arasındaki bağlantıyı oluşturan nübüvvet hakkındadır. Kelime-i tevhîd, Arap lisânı açısından incelendiğinde "*lâ*" olumsuzluk edatı ile Allah'tan (c.c.) başka hiçbir ilâhın olmadığı, sonra da yalnızca bir olan Allah'ın (c.c.) bulunduğu ispat edildiği anlaşılır. Böylelikle

²⁴¹ Kuşeyrî, *er-Risâle*, 19-10; Abdülkerim Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, 15-16.

²⁴² İsmâil Hakkı Bursevî, *Risâle-i Esmâ-i Seb'a*, vr 60b.

²⁴³ Bursevî, "*Tuhfe-i Ömeriyye*", 228-231.

²⁴⁴ İsmâil Hakkı Bursevî, *Risâle-i Esmâ-i Seb'a*, vr 60b.

kelime-i tevhîde ilk olarak şirkin önü kapatılmış ardından ispat meydana gelmiştir.²⁴⁵ Yine Bursevî, *Tuhfe-i Vesîmiyye* adlı eserinde bu konuyla ilgili olarak kelime-i tevhîd, nefy ve isbâtta müteşekkil olduğundan dolayı diğer zikirlerden daha efdâl olduğundan bahsetmiştir. Nefy, lâ taayyün âlemine işaret etmektedir. Lâ taayyün âleminde ise Allah'tan (c.c.) başka hiçbir mevcudât yer almamaktadır. Nitekim bu makam “*Allah, âlemlerden müstağnidir*” makamıdır. İsbât ise taayyün âlemini ifade etmektedir. Bu âlemde ise esas olan tahmîddir. Tahmîd makamı ise Allah'ın (c.c.) zâtını zâtı için hamd etmesidir.²⁴⁶ Bursevî'nin *Tuhfe-i Vesîmiyye* adlı eserinde yer alan “*lâ taayyün âlemi*” ve “*taayyün âlemi*” ifadeleri kullanılsa da aslında bunlar mertebe anlamında kullanılmaktadır. Yani ahadiyyet mertebesinde nefy (Lâ ilâhe) bir âlem; isbât (illallah) bir âlemi ifade etmektedir. Sonuçta lâ taayyün mertebesinde (Lâ ilâhe), illallah “*mevcuttur*”. Ancak isbât (illallah) daha aşağıda bulunan taayyün âleminde ortaya çıkacaktır. Nefyden murâd olan lâ taayyün âlemi, tenzih makamında yer bulduğu gibi rütbesi “*Allah bütün âlemlerden müstağnidir*”²⁴⁷ âyetidir. Ek olarak bahsedilen bu tenzih makamında eşyalar bi'l kuvve halinde bulunmaktadır. İsbâtın bulunduğu âlem-i taayyünde ise makam, teşbih makamıdır. Bu halin rütbesi ise “*Hamd, âlemlerin Rabbi olan Allah'a mahsustur*”²⁴⁸ âyetidir. Bu âyete ek olarak bahsedilen bu mertebede eşya, bi'l fiil haldedir.²⁴⁹ Hz. Muhammed'e (s.a.v.) eşya yaratılmadan önce Allah'ın (c.c.) nerede olduğu sorulduğunda “*Üzerinde ve altında hava olmayan âmâda idi*” cevabını vermiştir.²⁵⁰ Bu hadiste kullanılan âmâdan maksat “*lâ taayyün*” mertebesidir. “*Lâ taayyün*” mertebesine “*ahadiyyet mertebesi*” de denmektedir. Bu mertebe, Allah'ın (c.c.) hakikatidir ve bu mertebenin üstünde başka bir mertebeden söz etmek mümkün değildir.²⁵¹

Bursevî'ye göre mâsivâ bir vehim olsa bile kelime-i tevhîd nefis-i emmâre makamında zikredilmesi gereken esmâdır.²⁵² Nefis-i emmâre, seyr-ü sülûk yapan sâlikin nefis mertebelerinden ilki ve en aşağısı kabul edilmektedir.²⁵³ Mâsivâ ise Allah'tan

²⁴⁵ Hatice Kelpetin Arpaguş, “Kelime-i Tevhid”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara, 2022), 25/214-215.

²⁴⁶ İsmâil Hakkı Bursevî, “*Tuhfe-i Vesîmiyye*”, çev. Şeyda Öztürk, *Seyr ü Sülûk -Üç Tuhfe-*, ed. Recep Kibar, Bursevî Kitaplığı 5 (İstanbul: İnsan Yayınları, 2016), 124.

²⁴⁷ Âl-i İmrân, 3/97.

²⁴⁸ el-Fâtiha, 1/2.

²⁴⁹ Bursevî, *Kitâbü'n-netîce*, 125.

²⁵⁰ Tirmizî, Tefsîr; Sûre, 11, 1.

²⁵¹ Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 223.

²⁵² Bursevî, *Risâle-i Esmâ-i Seb'a*, vr 60b.

²⁵³ Seyyid Şerîf Cürcânî, *Ta'rîfât*, 239.

(c.c.) gayri olan her şeye verilen isimdir. Bu yüzden mâsivâ, evren, dünyadaki her şey, insan, insanın tüm yapıp ettikleri ve hatta zihninde ki suretlere verilen addır.²⁵⁴ Bursevî'nin *Kenz-i Mahfî* eserinde belirttiğine göre yaratılmış herhangi bir mevcut yoktur. Yalnızca Allah (c.c.) vardır. Bu durum, vahdetin sırrıdır ki var olmanın günahından sıyrılınca bu sırra erişilebilir. Var olmanın günahı, kişinin kendisinde ikilik olduğunu düşünmesinden dolayıdır. İşte kelime-i tevhid, bu gûnahtan korunmak için zikredilmektedir. Yine ona göre vücudda ne nefy vardır ne de isbât vardır. Pek çok insan kendi zanlarına göre ilim sahibi olmalarına rağmen bu ikilik vehmine düşüp vahdeti idrâk etme yönünde şaşırmışlardır. Ancak vahdet sırrına ermek ilim sahibi olmaktan çok şuur sahibi olmakla gerçekleşmektedir.²⁵⁵ Bursevî'ye göre varlıklar içinde ma'sûktan (Allah) gayri hiçbir şey mevcut değildir. Âşıkın (kulun) mevcudu dedikleri vehmî ve hayâlî bir olgudur. Bu yüzden de “*Lâ ilâhe illallah*” denir. Yani burada ulûhiyet-i mâsivâ nefy olmuştur.²⁵⁶ İbnü'l-Arabî'ye göre kelime-i tevhîdden maksat Allah'ın (c.c.) dışındaki her şeyin yokluğu ve yalnız Allah'ın (c.c.) varlığıdır. Peki mâsivânın yokluğunda Allah'a (c.c.) ulaşmak mümkün müdür? Bu soruya verilecek cevap gerçekte kavuşmanın olmayacağıdır. Çünkü kavuşmak iki farklı şey arasında gerçekleşmektedir. Fakat burada Allah'ın (c.c.) gayrisinin olmamasıyla yaratılmışlar ortadan kalkar ve geriye sadece Allah (c.c.) kalır. “*Nefsini bilen Rabbini bilir*” hadisinden maksat da budur. Bilen de bilinen de O' dur, kavuşan da kavuşulan da O'dur. Bunu idrak edebilen herkes şirk koştuktan kurtulur. Çünkü her kim Allah'ın (c.c.) zatından başka varlık olduğuna inanırsa Allah'a (c.c.) ortak koşmuş olur.²⁵⁷ İbnü'l-Arabî'nin bu görüşünden anlaşılıyor ki Bursevî'ye göre de mâsivâ, bir vehimden ibaret olup ona nefis-i emmâre bir varlık alanı kazandırmıştır. İmâm-ı Gazzâlî de bu hususta benzer olarak kim mâ sivanın süsüne imrenip, kâinat sahnesinde Allah'tan (c.c.) başkasını görme gafletine düşerse “*Lâ ilâhe*” nefyini benimsemiş olur. Ancak ne zaman her şeyin sahibinin Allah (c.c.) olduğu bilincine erişilirse ve eşyada Allah'ı (c.c.) görürse o an “*lâ*”dan kurtulur ve “*illa*”ya ulaşır. Nitekim Allah (c.c.), “*Allah de, sonra da onları bırak, daldıkları bataklıkta oynayadursunlar*”²⁵⁸ buyurmaktadır. Dolayısıyla

²⁵⁴ Süleyman Uludağ, “Mâsivâ”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara, 2003), 76.

²⁵⁵ Bursevî, *Kenz-i Mahfî*, 126-127.

²⁵⁶ Bursevî, *Kitâbu'l envâr*, 65.

²⁵⁷ Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *Ahadiyyet Risalesi*, çev. Onûr Şenyurt (İstanbul: Gelenek, 2017), 35-37.

²⁵⁸ el-En'âm, 6/91.

ne zaman fâni şeylerden geri durup Allah'ın (c.c.) zikriyle meşgul olunursa o zaman tam olarak mâsivâdan yüz çevrilir.²⁵⁹

Bursevî'nin ifade ettiği üzere Allah (c.c.), evreni yarattığı zaman bununla beraber bir melek de yarattı. O melek kıyamete kadar kelime-i tevhîdin “lâ” sındaki elif harfini uzatacak ve kıyamet koptuğu zaman “illallâh” diyecektir. Ona göre hakikatü'l-hakâik ise ilâhî bir sırdır.²⁶⁰ Burada yer alan hakikâtü'l-hakâik, ahadiyyet mertebesiyle ilgilidir. “Bir” olan bilinemez olduğu için ona sırrü's-sır, gaybü'l-gayb gibi terimler de denmektedir. Çünkü ahadiyyetin ötesi celâl ve teâlî (yücelik) perdesiyle örtülüdür. O'nu bu bilinmezlikle bilmek marifettir. Bütün hakikatlerin kaynağı olduğu için de bu “Bir”e hakikatü'l-hakâik denmektedir.²⁶¹ Bursevî'ye göre durum böyleyken basiret sahipleri, evreni hayal olarak düşünüp vahdet-i vücûda inanmışlardır.²⁶² Burada vahdet-i vücûd, “Allah'tan başka mevcut yoktur” düşüncesinden hareketle geriye Allah'tan başka bir şeyi kalmadığı sevinin de sevilenin de yalnız Allah olduğu²⁶³ Bursevî'nin takip ettiği İbnü'l-Arabî öğretisidir. Yine bununla alakalı olarak İbnü'l-Arabî'ye göre “Her şey bir hayaldir. Öyleyse bütün varlık, hayal içinde hayaldir. Gerçek varlık, isimler bakımından değil, yalnızca zatı ve hakikati bakımından Allah'tır; çünkü Hakk'ın isimleri, iki şey, gösterir: Birincisi, Hakk'ın aynıdır. Diğeri ise ismin sayesinde diğer isimlerden ayrıştığı ve kendisini gösterdiği şeydir”²⁶⁴ Bursevî'ye göre tüm bunlardan dolayı meczûb-ı sâlikin virdi yalnızca “Allah Allah” olmalıdır. Çünkü sâlik, meczûb olduğundan dolayı onun gönlüne sürgün etmesi gereken başka bir varlık yoktur. Bu yüzden Şeyh Şiblî (ö.334/946), her ne kadar huzur sahibi olsa da “Lâ”nın şiddetinden uzaklaşıp sadece “Allah Allah” şeklinde zikrederdi. Kelime-i tevhîd ile “Allah Allah” zikri arasında ki farktan haberi olmayan mürşidin sâlike bu zikri telkin etmesi doğru değildir. Çünkü hali münasip olmayan mürîd için ilk olarak bu zikri çekmesi menfi bir duruma yol açabilir. Bursevî'nin ifade ettiği üzere kelime-i tevhîddeki “lâ” örtünmeye, başka bir ifade ile ilâhî hakikatin varlık âlemi ile bir araya gelmesine tekâbül etmektedir. Çünkü “Elif” yaratana “lâm” ise yaratılana işaret eder. Bundan dolayı nefiy

²⁵⁹ İmâm-ı Gazzâlî, *Tevhîd ve Ledün Risâleleri*, çev. Serkan Özburun, Yusuf Özkan Özburun (İstanbul: Furkan Basın Yayın, 1995), 23.

²⁶⁰ Bursevî, *Risâle-i Esmâ-i Seb'a*, vr 61a.

²⁶¹ Süleyman Uludağ, “Ahadiyyet”, 1/484.

²⁶² Bursevî, *Risâle-i Esmâ-i Seb'a*, vr 61a.

²⁶³ Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, thk. Osman Yahya, (Kâhire: 1990), 13/58. Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, çev. Ekrem Demirli, (İstanbul: Lîtera Yayıncılık, 2008), 7/15-16.

²⁶⁴ İbnü'l-Arabî, *Fusûsu'l-Hikem*, 2022, 102.

sûretinde ortaya çıkmaktadır.²⁶⁵ Bu hususta İbnü'l-Arabî'nin ifade ettiği üzere “*Lâ ilâhe illallah*” zikri göz önüne alındığında varlık Allah (c.c.) iken yokluk zâtı bakımından olumsuzlanmıştır. Bu ifadede olumsuzlama (yoktur ifadesi) belirsiz (nekre) olan ilaha yönelmişken, olumlama marife yani Allah’a (c.c.) yönelmiştir. Olumsuzlama belirsizye yönelmiştir (ilâh) çünkü onun içerisinde her şey bulunûr. Her şey belli bir oranda ilâhlık iddia ettiği için olumsuzlama ona yönelmiştir. Çünkü Allah’tan (c.c.) başka hiçbir yaratılmışın ilahlıkta payı yoktur. Vasıl elifi teşbihin varlığıyla beraber temyizi bilmenin vaslı demektir. Lam harfî ise “*Dereceleri yükseltendir*”²⁶⁶ âyetine karşılık gelen ceberût mertebesine aittir.²⁶⁷

Bursevî’ye göre kelime-i tevhîdde nokta olmaması ise âlem-ı ıtlâktır. Bu kayıtsız olduğuna delil teşkil eder.²⁶⁸ Âlem-i ıtlâk, Aziz Mahmud Hüdâyî’de var oluşta tek etkiye sahip ilâhî isim ve sıfatlar âlemi olan ceberût âlemine işaret etmektedir. Ceberut âlemi, Allah’ın (c.c.) varlığına nispetle var kabul edilen, oluşumunda ve yaratılmasında tesiri olmayan izâfî varlıklara (mahlûk ve mevcûd) ait kararların verildiği âlemdir.²⁶⁹

Bursevî’ye göre Muhammed (s.a.v.) ismiyle Allah (c.c.) ismi arasında büyük bir sır söz konusudur. Bu sır yalnızca ehline malûmdur. Nitekim Kur’ân-ı Kerîm’de Hz. Muhammed (s.a.v.), Allah-u âlem gibidir.²⁷⁰ İbnü'l-Arabî'nin yorumuna göre Allah’ın (c.c.) tecelli ettiği en yüksek makam insan-ı kâmilidir. Bütün yaratılmışlar bir ilâhî ismin tecelligâhıdır. Hz. Muhammed (s.a.v.) ise ism-i a’zamın (Allah) yani bütün isimleri kendinde toplayanın tecelligâhıdır. Ona göre Hz. Muhammed (s.a.v.), âlemin yaratılışının da yegâne kaynağıdır. Bu bakış açısıyla bakıldığında Hz. Muhammed (s.a.v.), hakikatler hakikatinin suretidir.²⁷¹ Bursevî’ye göre “*Allah*” ve “*Muhammed*” isimleri arasında yapılan dualara icabet edilir. Çünkü Hz. Muhammed’in (s.a.v.) zâhiri halk, bâtını ise Hakk’tır. Bursevî, “*Lâ ilâhe illallah*”ın zât, sıfat ve fiil olarak âlem-i fenâ olduğunu belirtmektedir. Ona göre Muhammedün Resûlullah ise zat, sıfat ve fiil olarak âlem-i bekâ’dır. İkinci rükün olan Muhammedün Resûlullah, Lâ ilâhe illallah isminin içerisinde yer almaktadır. Çünkü kimin ulûhiyyete inancı tam ise nübüvvete de

²⁶⁵ Bursevî, *Risâle-i Esmâ-i Seb’a*, vr 61a.

²⁶⁶ el-Mü’min, 40/15.

²⁶⁷ Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtü'l Mekkiyye*, çev. Ekrem Demirli, 15/248-251.

²⁶⁸ Bursevî, *Risâle-i Esmâ-i Seb’a*, vr 61a.

²⁶⁹ İhsan Bulut - Elif Derya Özdemir, “İskât-ı İzâfât Tevhîdi-I Erbâb-ı Tahkîkin Gâmiz ve Müşkil Mesâilinden Olan Tevhîde Dair Bir Tanım”, *Türk Edebiyatları Araştırma Dergisi* 3 (2022), 46.

²⁷⁰ Bursevî, *Risâle-i Esmâ-i Seb’a*, vr 61a.

²⁷¹ Suad el-Hakîm, *İbnü'l-Arabî Sözlüğü*, 371.

boyun eğmiş olmaktadır.²⁷² Bursevî, “*Ferahu’r Ruh*” adlı eserinde bu konuyla ilgili Hz. Muhammed’in (s.a.v.) fenâfillâh mertebesinden sonra en üst nokta olan aynü’l-cem makamını elde ettiğini söylemiştir. Ona göre Hz. Muhammed’in (s.a.v.) hicreti göz önüne alındığında Mekke bir deryâ iken Medine onun sahili konumundadır. Hz. Muhammed de (s.a.v.) tadrîc ve teennî yoluyla bu deryâdan sahile gelmiştir. Yani cem’iyyet deryâsından insanları tebliğ etmek amacıyla fark sâhiline ulaşmıştır. Bu makamla ilgili Bâyezid-i Bistâmî, (ö.234/848?) “*Biz deryâ ortasındayız ve peygamberler sahildedir*” demiştir. Burada Bâyezid-i Bistâmî’nin kastettiği onun cem’iyyet deryâsında bulunup fenâ mertebesinden dolayı insanlara hiçbir faydasının dokunmadığını belirtmektir. Hz. Muhammed (s.a.v.) ise bu fenâ halinden sonra bekâbillâh mertebesi ile şereflenmiştir.²⁷³

Bursevî, daha sonra bu zikrin nasıl gerçekleşmesi gerektiğiyle ilgili bilgiler vermektedir. Ona göre “*Lâ ilâhe illallah*” zikredildiği zamanlarda her on defada bir “*Muhammedün Resûlullah*” demek gerekmektedir. Bu kelime-i tayyibeyi her kulun her gün yedi yüz defa zikretmesi gerektiğini belirtmiştir. Çünkü esmâ-i fenâiyyenin evveli bu zikirdir ve bu da yedi defadır. Bu yedi isimden her biri yüz ismi kapsayacak şekilde her gün yedi yüz defa zikredilmelidir. Bununla beraber üç defa zikretmekle de kesret elde edilebilmektedir. Ancak bu üç zâhir ehlinin kesretidir. Bâtın ehline düşen zikir sayısı yedi yüz adettir. Kul, mahcûb ve gâfil olduğundan dolayı her sabah ve akşam tevhîd vasıtasıyla imanını yenilemesi gerekmektedir.²⁷⁴ Bursevî, bu konuyla ilgili olarak *Tuhfe-i Vesîmiyye* adlı eserinde zikir sayılarından söz ederken “*Allah*” ismini yedi yüz kere zikredilmesi gerektiğini belirtmektedir. Nitekim zikrullah, kelime-i tevhîd ve diğer zikirleri de içerisine alan bir isimdir. Bahsedilen kelime-i tayyibeden murâd kelime-i tevhîddir. Zira Hz. Muhammed (s.a.v.), “*Zikirlerin en faziletlisi Lâ ilâhe illallahtır*” buyurarak onu kelime-i tayyibeye tahsis etmektedir. Kelime-i tevhîdin neden yedi yüz defa zikredilmesi gerektiği sorulacak olursa onun buna verdiği cevabı Kur’ân-ı Kerîm’de bulmaktayız. Kur’ân-ı Kerîm de “*Ey iman edenler! Allah’ı çokça zikredin ve O’nu sabah akşam tesbîd edin*”²⁷⁵ buyrulmaktadır. Bu âyetten zikrin en fazla ne kadar çekileceğinin belirtilmediği anlaşılmaktadır. Bununla beraber Allah (c.c.), “*Yedi başak*

²⁷² Bursevî, *Risâle-i Esmâ-i Seb’a*, vr 61a.

²⁷³ Bursevî, *Ferahu’r-Ruh*, 2012, 3/162-163.

²⁷⁴ Bursevî, *Risâle-i Esmâ-i Seb’a*, vr 61b.

²⁷⁵ el-Ahzâb, 33/42.

bitiren bir dâne gibidir ki, her başakta yüz dâne vardır”²⁷⁶ buyurduğundan dolayı bu ismin yedi yüz kere zikredilmesinin sırrı açığa çıkar. Tevhîd, habbe (tohum tanesi) mertebesidir ki esmâ-i seb’aya işaret etmektedir. Ancak zikrin kesreti için herhangi bir sayı belirtilmemiştir. Kelime-i tevhîd zikrinde yirmi veya otuz kere de bir “*Muhammedün Resûlullah*” demek efdâldir. Zira hakiki ulûhiyet ve nübüvveti tasdik edecek Allah (c.c.) ve Hz. Muhammed’in (s.a.v.) kelâmını zikretmek gerekmektedir.²⁷⁷

Bursevî’ye göre mükâşefe ehli olan kul aynı zamanda ma’allah mertebesinde ehlidir. Bu kişinin uykusu bile ibadet ve hatta nefesi dahi tesbihtir. Bu yüzden yirmi dört saatte nefesiyle yirmi dört bin defa zikretmiş anlamına gelmektedir. Binler mertebesinin çok üstünde olan bu hal ile sözlerin lisân ile bir defa zikredilmesi büyük bir sırra sahiptir. Her ne kadar abdestsiz zikredilmesinde bir sakınca olmasa da Bursevî, Hz. Muhammed’in (s.a.v.) “*Ben Rabbimi abdestli iken zikretmeyi severim*” sözünü vurgulamaktadır. Bu yüzden sünneti yerine getirmek adına zikri abdestli bir şekilde yapmanın eciri daha fazladır. Bu ismin en sonunda Bursevî’nin kelime-i tevhîd ile ilgili yer verdiği şiiri şu şekildedir:

*“Kendine kâr ister isen efdalu’l-ezkârı gör
Zikr u tevhîd ile bâzâr içinde kârı gör
Cem’-i hâtır-cû isen cem’iyyet tevhîde gel
Kesret içre vahdete bak özge bir didârı göre
‘Ârîfa bildin mi “lâ mevcûde illâ Hû nedir
Görme agyârun yüzün ya’ni hemân bir yâri gör
Şerbet-i dâru’ş-şifâdan çok mü’essirdür zikir
Mâsivâyı sürem ki dilden bu feyz âsârı gör
Keyf-bağış olan derûn-ı ehl-i’ışka ıskdur
Ger ki’ışkı zâik isen Hakkiya esrârı gör”*²⁷⁸

Özetle Bursevî’ye göre “*Lâ ilâhe illallah*” zikri nefis mertebelerinden en aşağısı olan nefis-i emmârede çekilmesi gerekmektedir. Ona göre kelime-i tevhîd sonsuz sırlara sahiptir. Bursevî, kelime-i tevhîdi açıklarken sıkça ontolojik tahlillere yer vermektedir.

²⁷⁶ el-Bakara, 2/261.

²⁷⁷ Bursevî, “*Tuhfe-i Vesîmiyye*”, 124-126.

²⁷⁸ Bursevî, *Risâle-i Esmâ-i Seb’a*, vr 61b.

Örneğin kelime-i tevhîdin ilk rûknü olan “*Lâ ilâhe illallah*”, akl-ı evvelden ortaya çıkarken ikinci rûkûn olan “*Muhammedün Resûlullah*” ilâhî teşrif yoluyla zuhur etmiştir. Yine ona göre Kur’ân-ı Kerîm, aynü’l cem makamından inzâl edilmiştir. Bununla beraber kelime-i tevhîdde nokta olmaması âlem-i ıtlaktır. Âlem-i ıtlak ise Celvetiyye pîri Aziz Mahmud Hüdâyî’ye göre ceberut âlemine işaret etmektedir. Yine kelime-i tevhîdi meydana getiren nefy, lâ taayyün âlemine; isbât ise taayyün âlemine tekabül etmektedir. Verdiğimiz bu örneklerle bakılırsa Bursevî’nin kelime-i tevhîdi ontolojik temellere dayandığını görürüz.

Bursevî’nin ilk ismi açıklarken felsefî bir tahlilde de bulunduğunu görmekteyiz. Bursevî’ye göre tevhîd, akl-ı evvelden zuhur etmiştir. Akl-ı evvel ise yine onun belirttiğine göre on mertebeden biridir ki geri kalan ise dokuz felekten ibarettir. Bahsettiğimiz bu on mertebeye on birinci olan ahadiyyette eklendiğinde ilâhî feyz meydana gelmektedir ki bundan dolayı ehlullah, on bir kere salavat getirmektedirler.

Bursevî’nin bu ismi açıklarken değindiği hususlara baktığımızda İbnü’l-Arabî’nin öğretisine olan yakınlığı göze çarpmaktadır. Ona göre yaratılmışlar arasında Allah’tan (c.c.) başka hiçbir şey mevcut olmadığı için mâsivânın varlığında gerçeklik şüpheye düşer. O, mâsivâyı tıpkı İbnü’l-Arabî gibi hayal olarak nitelendirmektedir.

Bursevî, kelime-i tevhîdde “*Lâ ilâhe illallah*” derken devamında “*Muhammedün Resûlullah*” denmesinin önemine değinmektedir. Çünkü ona göre Hz. Muhammed’in (s.a.v.) adının anılmasının sebebi rûhun akl-ı evvelden üflenmesidir. “*Lâ ilâhe illallah*” âlem-i fenâ iken “*Muhammedün Resûlullah*” âlem-i bekâya tekabül etmektedir. Ona göre ulûhiyyet inancına sahip kişinin nübüvvetinde boyun eğmesi gerekmektedir. Ona göre bu zikir icra edilirken her on defada bir “*Muhammedün Resûlullah*” denmesi gerekmektedir. Bununla beraber kelime-i tevhîdin her gün yedi yüz kere zikredilmesi önemli bir husustur. Ona göre bu zikir ile meşgul olmak kesretin içinde vahdeti görmeye ve O’nun dışındaki her şeyi (mâsivâ) kalpten çıkarmaya vesiledir. Zira “*Lâ mevcûde illâ hû*” (O’ndan başka mevcut yoktur) zikri, kalbi mâsivâ ile oyalanmaktan korur.

2.1.2. Allah

Bursevî’ye göre “*Allah*” ismi esmâ-i seb’anın ikincisidir. Bu isim nefis mertebelerinden nefis-i levvâmeye tekabül etmektedir. “*Lâ ilâhe illallah*” zikri ile nefis-i emmârede gönül darlığı izâle olurken “*Allah Allah*” zikriyle hayvânî nitelikler yok

olmaktadır. Bu mertebe nefs-i emmâreden daha efdaldır. Allah (c.c.) ismi ulûhiyyete delil teşkil etmektedir. Kul ile Allah (c.c.) arasındaki münasebet ulûhiyyet ve me'lûhiyyet ile gerçekleşmektedir. Bursevî bu durumu halk ile sultan arasındaki ilişkiye benzetmektedir.²⁷⁹ İnsanın kâmil nefse ulaşması için geçmesi gereken mertebeler şunlardır: Nefs-i emmâre, nefs-i levvâme, nefs-i mülheme, nefs-i mutmainne, nefs-i râziyye, nefs-i marziyye ve nefs-i kâmile.²⁸⁰ Bursevî'ye göre ilk nefis mertebesi olan emmârede "*Lâ illâhe illallah*" zikri çekilirken ikinci mertebe olan nefs-i levvâmede "*Allah*" ismi zikredilmelidir.

"*Allah Allah*" şeklinde zikrederken Allah'ın (c.c.) ilâhlığını vurgularken kulun ise kulluğu âşikâr olmaktadır. Buradan da tevâzu ve kibriyâ sıfatları malum olunur. Kibir, Allah'ın (c.c.) bir özelliği iken, tevâzu ise kulu nitelemektedir. Dolayısıyla ârif kulların en belirgin özelliği tevâzu sahibi olmalarıyla beraber dünyevî isteklerden vazgeçmeleridir. Cahil kullar da ise bunun tersi olarak kibir ve yücelik bulunmaktadır. Bu duruma örnek verilecek olunursa eşkıyalar ve celâlilerin yüce sultana başkaldırması durumunda tek akıbetleri cezalandırılmak olmaktadır. Çünkü hükümdar ile savaşa girmek kibirlenmek demektir ki bunun tek bir sonucu cezalandırılmaktır. Devamında Bursevî, Hallâc-ı Mansûr örneğini vermektedir. Ancak onun davasının hakikat olduğunu söyler. Yine de sözleri zâhirde şer'i hükümlere aykırı olduğundan dolayı ilâhî hüküm meydana gelmiştir. Çünkü onun hali tevâzu makamına aykırı düşmektedir. Bu sebeple kulun, "*Allah Allah*" ismi kalbinde yer edinmelidir ki tevâzu makamında yer bulabilsin. Aksi durumda ise kul, rüyâ ve fikirleri boş kuruntulara döner ve bulunduğu makamında çok gerisine düşüp hevâ dairesine konar.²⁸¹

Busevî'ye göre "*Allah*" ismi, Celâle ortağı olmayan bir isimdir. Allah (c.c.), "*O'nun adını almaya lâayık başka birini biliyor musun?*"²⁸² diye buyurmuştur. İlâhlıkta hiç kimse ortak olamayacağı gibi isminde de kimse ortak olamaz. Bursevî, bu ilâhî ismin sonunda yer verdiği şiir şu şekildedir:

²⁷⁹ Bursevî, *Risâle-i Esmâ-i Seb'a*, vr 61b 62a.

²⁸⁰ Süleyman Uludağ, "Nefis", 2006, 32/526-529.

²⁸¹ Bursevî, *Risâle-i Esmâ-i Seb'a*, vr 62a.

²⁸² Meryem, 19/ 65.

*“Zikrimüz olsa ger Allah Allah
 Berk ura üstümüze u’llâh
 Şems-i zâtun zuhur ider ol nûr
 Ana hasret-nigâhdur çarhda mâh
 Nûrdur rûy-ı âdeme sîmâ
 Asl-ı tıynetde gerçi oldu siyâh
 Sen eli baglu bendesin ey dil
 Ulu Mevlâ’nun olupdur dergâh
 Hil’at-ı şâhî eylese ilbâs
 Yine sen bir gedâ ve oldur şâh
 Haddi üzere yürüyen rehrevler
 Ebedî râhda görmezler câh
 Ah kim bu dırâz yollarda
 Hâlet-i halk olupdur evvâh
 İzzetün hakkı, eyle Hakkı kula
 Lutf u ihsânını şâhâ hergâh”²⁸³*

Özetle Bursevî’ye göre Allah, nefs-i levvâmede zikredilmesi gereken ilâhî isimdir. Bu isimde Bursevî, özellikle Allah (c.c.) ile kul arasındaki münasebete değinmektedir. Bu münasebette bir hiyerarşi söz konusudur. Ona göre Allah (c.c.), kibriyâ sıfatının tek sahibi iken sâlik, tevâzu içerisinde acziyetinin farkında olarak kulluk görevini ifa etmelidir. Nitekim şiirinde de belirttiği üzere *“Sen eli baglu bendesin ey dil/ Ulu Mevlâ’nun olupdur dergâh/ Hil’at-ı şâhî eylese ilbâs/ Yine sen bir gedâ ve oldur şâh”*.

2.1.3. Hû

Bursevî’ye göre üçüncü zikir olan *“Hû”* nefs-i mülheme mertebesine denk gelmektedir. Bu isim, İsm-i Celâl’den çok daha hususî bir anlam taşımaktadır. Çünkü Celâle, ulûhiyyete tekabül etmekle beraber mertebe-i şehadettir. Bu yüzden bu durum Allah (c.c.) ile yaratılmış olanların irtibatına işaret eder. *“Hû”* ismi ise Allah’ın (c.c.) zatının gereği olarak ilk tecelligâhı olan taayyün-i evvel yani âlem-i zattır. Zât ise burada gayba işaret etmektedir.²⁸⁴ Nitekim Bursevî’nin *Kitâbü’n-nefîce* adlı eserinde belirttiğine göre Celâl de Hû da esmâ-i ilâhîyededir. Ona göre *“Lâ ilâhe illâ Hû”*

²⁸³ Bursevî, *Risâle-i Esmâ-i Seb’a*, vr 62a.

²⁸⁴ Bursevî, *Risâle-i Esmâ-i Seb’a*, vr 62b.

demek “*Lâ ilâhe illallah*” manasına gelmektedir ki sûflere göre “*Hû*” ismi ile vird olmaktadır. Yani sâlikin “*Allah Allah*” demesiyle “*Hû Hû*” diyerek zikretmesi aynı anlama gelmektedir. Ancak aralarındaki fark “*Allah Allah*” diye zikredilmesi ism-i Zâhire, “*Hû Hû*” diye zikredilmesi ise ism-i Bâtına dönüktür.²⁸⁵ Taayyün-i evvel, Allah’ın (c.c.) varlık sahasına inişinde ilk harekete geçtiği mertebeyi ifade etmektedir. Allah (c.c.), taayyün-i evvelde zâtını, sıfatlarını, isimlerini ve tüm mevcudatı icmâli olarak bilmektedir. Bu mertebede oluş halinin başlangıcı meydana gelmektedir. Taayyün-i evvele denilen mertebeye vahdet, hakikat-i Muhammediyye, mutlak isim gibi isimlerde verilmektedir. Burada “*Allah*” mefhumu tüm ilâhî isim ve sıfatlarını toplayan ism-i câmi olarak kabul edilmiş ve buna ulûhiyyet mertebesi de denmiştir.²⁸⁶ Gayb olması bakımından “*Hû*” ile ilgili olarak İbnü’l-Arabî, “*İhsan, Allah’ı görürcesine ibadet etmendir. Buradan hüve bilinir. Eğer dersen ki Hüve’nin mahiyeti nedir? deriz ki: Müşâhede edilemeyen gaybdır. O ne zuhur eden ne de mazhar olandır*” demiştir.²⁸⁷

Bursevî’ye göre “*Hû*” ismi “*Allah*” lafzının sonunda bulunan halkadır. Kelimenin sonundaki zammenin doldurulmasıyla “*Hû*” ismi teşekkül etmiştir. Hû ismi, sufilere göre Allah’ın (c.c.) hiçbir şekilde nitelenemeyen mutlak hakikatine işaret etmektedir. Bu sebeple buna “*Âlem-i Hû*” da denmektedir. Yine zamir olarak kullanıldığında da “*Allah*”a tekabül etmektedir. Bursevî, buna tekabül eden “*Allah, O’ndan başka tanrı yoktur*”²⁸⁸ âyetini zikretmektedir. Nihayete ulaşan kul için bu durumdan hiçbir şüphe yoktur. Çünkü o kul artık ma’allah mertebesinin ehlidir ve onun gözünde yaratılmışlar birer hayal, müşâhede edilen ise yalnız Allah’tır (c.c.).²⁸⁹ İlâhî esmâ ile yapılar seyr-ü sülûk yedi nefis mertebesi (emmâre, levvâme, mülheme, mutmainne, râziyye, marziyye, kâmile) şeklinde sınıflandırılmaktadır. Saydığımız bu her nefis mertebesinin bir seyri (ilallah, alellah, fillâh, ma’allah, lillâh) olduğu kabul edilmektedir.²⁹⁰ Ma’allah, Arap dilinde Allah (c.c.) ile beraber seyretmek anlamına gelmektedir. Dört aşamadan oluşan seyr-ü sülûk’un üçüncü mertebesidir. Bu makama

²⁸⁵ Bursevî, *Kitâbü’n-nefice*, 787.

²⁸⁶ İsa Çelik, “Tasavvufî Gelenekte Hazarât-ı Hams veya Tenezzülât-ı Seb’a Anlayışı”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, (2003), 167.

²⁸⁷ Suad el-Hakîm, *İbnü’l-Arabî Sözlüğü*, 241.

²⁸⁸ el-Bakara, 2/255.

²⁸⁹ Bursevî, *Risâle-i Esmâ-i Seb’a*, vr 62b.

²⁹⁰ Süleyman Uludağ, “Nefis”, 32/526-529.

“*Kâbe kavseyn ev ednâ*” adı da verilmektedir.²⁹¹ Ma’allah mertebesinde âbid- ma’bûd gibi ikilikler ve her türlü zıtlıklar ortadan kalkar ve “*aynü’l-cem*” hali meydana gelir. Bu mertebe “*Yeryüzünde bulunan her canlı yok olacak ancak azamet ve ikram sahibi Rabbi’nin zâtı bâki kalacak*”²⁹² âyetini anımsatmaktadır. Bu mertebede kişinin kalbinde mâsivâyâ ait hiçbir şey bulunmaz. Her şeyde Allah (c.c.) tecelli eder ve sâlik bu yolda her şeyini feda etmekten geri durmaz. Buna rağmen sâlik için eşya denen perde ortadan kalkmış değildir.²⁹³ Eşrefoğlu Rûmî’nin bu mertebeye ilgili yorumu ise şu şekildedir:

“*Nefs-i mülheme kavmi, her ne kadar günah işleseler de işlemeseler de o günahlara tevbe ederek rücu ettikten sonra görürler ki nefs-i levvâme levvâmelikte durdukça, emmâreye dönmesinden korkulur. Şu hâlde, ne yapıp yapmalı bu korkudan kurtulmalıdır. İşte bunun için de kendilerini nefs-i mülhemeye uydururlar ve bir yandan da riyazet ve mücâhede ile meşgul olarak, mürşit eşiğine düşerler. Korku uyarısını başlarına vururlar, şeriat ve tarikat yükünü arkalarına yüklenirler, kalplerini ve kalıplarını arındırırlar ve böylece mülheme makamına erişirler. Yani, ilhamat-ı Rabbani ile müşerref ve münevver olurlar, her şeyin hakikatini ilham-ı Rabbani ile bilirler, ibadet ve ta’at lezzetini canları damağına tattırırlar, hayrı ve şerri seçerler*”²⁹⁴

İbnü’l-Arabî’ye göre ise ma’allah mertebesi, Sâlikin ayn-ı cem ve hazret-i ahadiyyet makamında olduğunu ifade etmektedir. Kesret hali tamamen silinmezse buna “*kâbe kavseyn*”, silinirse “*ev ednâ*” denir.²⁹⁵

Bursevî’ye göre sülûka yeni başlayan kul, bu zikirde, eğer kemâle eren kişiyi taklit ederse yine de zikri sahih kabul edilmektedir. Çünkü muhakkiki taklit eden mukallidde muhakkik demektir. Bu hal vecde gelmiş kimseyi taklit ederken de böyledir. Eğer sâlik bunu oyun hali gibi yerine getirirse onun yeri yalnızca cehennemdir. Çünkü Allah (c.c.), “*Bize gerçeği mi getirdin yoksa bizimle oyun mu oynuyorsun?*”²⁹⁶ buyurmuştur. Bu yüzden her fiil taklit edilmeye uygun görülmemiştir. Bursevî’ye göre

²⁹¹ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 2009, 565; Mustafa Altunkaya, *Tasavvuf Tarihi*, ed. Eymen Altunkaya - Mevhibe Alptekin Altunkaya (Malatya: İnönü Üniversitesi Yayınevi, 2022), 198.

²⁹² er-Rahmân, 55/26-27.

²⁹³ Büşra Coşanay, “Tasavvuf Düşüncesinde Seyr u Sülûk Üzerine Bir İnceleme”, *Anasay* 2 (2017), 205-206.

²⁹⁴ Eşrefoğlu Rûmî, *Müzekkin Nüfûs* (İstanbul: Arslan Yayınları, 1976), 27-28.

²⁹⁵ Mahmud Erol Kılıç, “İbnü’l-Arabî, Muhyiddin”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, 1999), 20/493-516.

²⁹⁶ el-Enbiyâ, 21/55.

bu yol herkesin başarılı olacağı bir yol değildir. Bu yüzden bu yolda istikametini kaybetmiş pek çok insan vardır. Bursevî'ye göre “*Hû*” zikri ile meşgul olmak zor bir durumdur ki bu zikir zâkiri Allah’a (c.c.) ulaştırır. Zatta da vahdet olduğu bilinen bir gerçektir. “*Hû*” zikrinde yer alan “*hâ*” mahrecin başlangıç noktasıdır. İnsanın nefesi, içinden boğazına doğru çıkıp var olmayan harflerin ihya olmasının sebebi olarak onlara suret verilmesi gibi Rahmânî nefeste insanın kalbine hayat vermektedir. “*Hû*” zikirindeki dudak harflerinden olan “*vâv*” ise dudak mahreçlerinin bittiği yerdir.²⁹⁷ Yine bu konuda Bursevî'nin “*Tuhfe-i Bahriyye*” adlı eserinden anlıyoruz ki “*Hû*” zikirindeki “*hâ*” harfi tam gırtlaktan, “*vâv*” ise dudaktan çıkmakla birlikte harflerin dudak, ağız ve boğazdan çıktığı yerlerin tamamına uğruyor olması; kulun hallerden başka hallere geçiş sürecine benzer. Çünkü ona göre insan, “*hû*” suretinde meydana gelmiştir. Buna delil ise “*Allah Âdem'i kendi suretinde yaratmıştır*” hadisin mealindeki “*kendi*” kelimesi, Arapça metindeki “*hû*”ya tekabül etmektedir. Bu yüzden Âdem, ilâhî hüviyetin sureti olmuştur. “*Hû*” kelimesinin merciinin (zamirin dönüş yerinin) belli olması, hakiki tevhîde işaret etmektedir. Bu da “*Allah'tan başka gerçek varlık sahibi, varlığı kendinden, hep var olan ve hep var olacak olan, varlığı başkasına bağlı olmayan, mekân ve zamanla kayıtlı olmayan, yönlerden münezze, ezeli ve ebedi olarak kemal sıfatlara sahip başka bir varlık yoktur; ancak o Allah (c.ş.) vardır. Bir ve tektir. Her şey, akla ve hayale gelen her yaratılmış, yerden göğe arz, arş ve içindekiler O'nun (c.ş.) varlığı ve var etmesi ile vardır*” demektir. Burada “*O*” denildiği zaman “*O*” kastedildiği gibi “*Hû*” dendiğinde de “*Allah*” anlaşılmaktadır. Allah bir ve tektir. Bunlardan “*Allah'tan başka gerçek varlık sahibi, varlığı kendinden, hep var olan ve hep var olacak olan yoktur*” anlamı çıkarılır ki bu da tevhîd demektir. Sonuçta anlaşılıyor ki sâfîlerin “*Hû, Hû*” diye zikretmeleri, hakikatte “*Allah Allah*”, demektir. Yoksa inkâr ehlinin bahsettiği gibi “*o, o*” demek değildir. Nitekim bu zamiri “*o, o*” olarak algılayanlar vahdet-i vücûddan haberleri olmayışı dolayısıyla.²⁹⁸

Bursevî'ye göre burada rahmânî nefes sonuçta insanı, mertebelerin sonu olan mertebe-i insana ulaştırır. Burada insan, kendinde cem ettiği isme karşılık geldiği gibi mertebesi de yücelen ismine denktir. Onun ortaya çıkmasında Allah (c.c.)'ın zıt isimleri olan el-Cemâl ile el-Celâl birleşmiştir. Onun yüceliği zıt olan şeyleri birleştiriciliği ile

²⁹⁷ Bursevî, *Risâle-i Esmâ-i Seb'a*, vr 62b 63a.

²⁹⁸ Bursevî, *Tuhfe-i Bahriyye*, 30-39.

ileri gelmektedir. Dolayısıyla “*Hû*” ismini zikreden Allah’ın (c.c.) sıfatlarını güzelce anlamış olur. Bursevî, *hû* zikri ile ilgili şu şiire yer vermiştir:

*“Her ne denlû zikri derse dil olur mı seyr-i Hû
Sırrı çokdur künhi üzre kim ider tefsir-i Hû
Nüh tabakdan sehmi nafızdır verâ-ı gayba dek
Cân u dilden rûh sırra irişür te’sîr-i Hû
Ejder olsa nefis-i emmâre ider anı zebun
Kat’ider a’nâk-ı âdâyı kamu şemşir-i Hû
Her ne denlû olsa insânun vücûdı çün nuhâs
Ayn-ı zer eyler anı tarh olsa ger iksir-i Hû
Tâlib-i vahdet olan iksâr ider Hû zikrini
Hakkiyâ bir iki olmaz olsa da tekrîr-i Hû”²⁹⁹*

Özetle Bursevî, “*Hû*” ismini nefis mertebelerinden nefis-i mülheme mertebesine yerleştirmektedir. Ona göre bu isim, Allah (c.c.) isminin sonunda bulunan halkadır ve bir önceki isim olan “*Allah*” isminden daha özel bir anlama sahiptir. Çünkü “*Allah*” ismi mertebe-i şehâdete işaret ederken “*Hû*” ismi, taayyün-i evvele delalet eder. Bursevî’nin yine burada ontolojik bir tahlilde bulunduğunu görmekteyiz. Bu mertebe de kul için Allah’tan (c.c.) başka hiçbir yaratılmış yoktur. Ona göre yaratılmış her şey birer hayal ve kul, her varlıkta Allah’ı (c.c.) temâşa eder. Şiirdeki vurgulardan da görüldüğü üzere “*Hû*” zikri, vahdete talib olan sâlikî ruhun sırrına eriştirip, onu emmâre tuzaklarından emin kılarsa da tefsiri yapılamayacak bir yönü vardır.

Bursevî’nin yer verdiği şiire baktığımızda “*Hû*” isminin pek çok sırla dolu olduğunu görmekteyiz. Onun, “*Nüh tabakdan sehmi nafızdır verâ-ı gayba dek/ Cân u dilden rûh sırra irişür te’sîr-i Hû*” mısrasını dikkate aldığımızda ise onun, “*Hû*” isminin letâifini rûh ve sır bağlamında değerlendirdiğini görmekteyiz. Nefs-i emmâre mertebesini ejderhaya benzeten Bursevî, “*Hû*” isminin bu mertebedeki tüm kötülükleri yok edeceğini ifade etmektedir. Ona göre vahdeti arzu eden kulun, her daim “*Hû*” zikrini çekmesi gerekmektedir.

²⁹⁹ Bursevî, *Risâle-i Esmâ-i Seb’a*, vr 63a.

2.1.4 el-Hakk

Bursevî'ye göre bu isim nefis mertebelerinin dördüncüsü nefs-i mutmainneye denk gelmektedir.³⁰⁰ Ona göre enbiyâ ve evliyânın seyr-ü sülûk başlangıcı nefs-i mutmainne mertebesidir. Çünkü kişide itminan hali müşâhede vasıtasıyla gerçekleşir. Enbiyâ ve evliyâda müşâhede hali ile beraberdirler. Nitekim enbiyâ ve evliyâlarda müşâhede tam bir şekilde yer almaktadır. Bu yüzden enbiyâ, nübüvvetten önce hicâbdan ma'sum, evliyâ ise velâyet halinden önce korunmuş durumundadır. Enbiyâ ve evliyâlardan meydana gelen zellât-ı beşeriyye Celâli isminden tashih edilmiştir. Nitekim kemâl hali, cemâl ve celâl isimlerinin birleşmesiyle meydana gelir.³⁰¹

Nefs-i mutmainne mertebesinde sâlik, kötü ahlaktan tamamen olmasa bile biraz kurtulmuştur. Bu nefsi mertebesinin üç hali mevcuttur ki son mertebeye gelmedikçe kul tam manasıyla gönül rahatlığına kavuşamaz. Tatmin olmuş gönüle sahip olanlara ise muhlas denmektedir. Bu halde ki kişilere “*Samimi kulların hariç*”³⁰² âyeti örnek olarak gösterilmektedir. Burada şeytanın muhlasları yoldan çıkarmaya gücü yetmemektedir. Çünkü muhlas olan kişiler, nefislerinde uzaklaşmış âlem-i sırda makam bulmuşlar ve Allah (c.c.) ile ünsiyet halindedirler. Bu halde ihlâs sahipleri nûr iken, şeytan zulmettir. Nitekim sâlih kimseler, sırat köprüsünden geçerken “*Çabuk geçin ey mü'minler, benim ateşimi sadece sizin nûrunuz söndürür*”³⁰³ der. Zikredilen bu taifeye mukarrebun denmektedir. Onun altındaki kullara ise ebrâr denmektedir ki bunlar muhlislerdir. İşte şeytan bu halde bulunanlarla uğraşmaktan geri durmamaktadır. Bu yüzden sâlik, “*el-Hakk*” ismi üzerinde sâbit olarak bulunmalıdır.³⁰⁴ Muhlaslara niçin şeytanın tasallut olamayacağı sorusunu sorduğumuzda ise cevabını İsmâil Hakkı Bursevî'nin *Tuhfe-i Vesîmiyye* adlı eserinde rastlamaktayız. Ona göre âlem-i zâtı müşâhede edenler mecâzî vücûddan kurtulmuşlardır. Vücûd iddiası ortadan kalktığına ise şeytanın tasallutu söz konusu olmamaktadır. Nitekim mevcut olmayana hiçbir şey bağlılık gösteremez.

³⁰⁰ Bursevî, *Risâle-i Esmâ-i Seb'a*, vr 63a.

³⁰¹ Bursevî, *Kitâbü'n-nefîce*, 122.

³⁰² Sâd, 38/82-83.

³⁰³ Sahavî, mevzu ve zayıf hadislerle ilgili yazdığı “*el-Mekâsıdu'l-Hasene*, 1/262” adlı eserinde bu hadisin, senedinde bulunan Mansur bin Ammar'ın zayıf olduğunu ifade etmiştir. İbn Adi ise “*el-Kamil fi'd-duafa*” adlı eserinde bu hadisi rivayet etmekle beraber münker kabul etmiştir.

³⁰⁴ Bursevî, *Risâle-i Esmâ-i Seb'a*, vr 63a 63b.

Böylelikle şeytanın âlem-i zâta dâhili söz konusu olmadığı için muhlislerle uğraşamaz.³⁰⁵

Bursevî, kendi ismin de bulunan “*Hakkı*” lafzını da bu amaçla zikredildiğini belirtmiştir. Bütün meşayihın şeyhi olan İbnü’l-Arabî, “*İshâk kelimesindeki doğruluk hikmeti*” sözüyle de buna işaret etmiştir. Yine kendi şeyhi Osman Fazlı Efendi’nin bu isim hakkında “*Büyük sırdır. Hakkı’dan alâmetleri zuhur eder*” dediğini zikretmiştir. Bursevî’ye göre bu yol zor bir yol olsa dahi aşk hali ile geçilmesi mümkündür. Ancak öyle bir durumda gönül huzuru bulabilir. Bursevî’nin bu isimle ilgili zikrettiği şiir şu şekildedir:

*“Çeşm-i Hakk-bîn ile bak zâhirdürür dîdâr-ı Hakk
 Hâb-ı gaflet nice bir var sen de ol bîdâr-ı Hakk
 Yâ selâmet yâ selâmet âşîka birdür bugün
 Kim ki Mansûr ola eyler lâ-cerem izhâr-ı Hakk
 Her ne gelse hükm-i Hakk’dan sâbit ol Hakk üzre kim
 Bu sırât-ı müstakîm üzre gider ahyâr-ı Hakk
 Virmeyince nakd-ı cânı girmedî cânân ele
 Böyledür böyle ezelden âşîka bâzâr-ı Hakk
 Hakkiyâ âsâr-ı Hakk’ı eyleyüp şerh u beyân
 Zâhir oldı bu kalemden cümle-i esrâr-ı Hakk”³⁰⁶*

Özetle İsmâil Hakkı Bursevî’ye göre “*el-Hakk*” ismi nefis mertebelerinden nefsi mutmainne mertebesinde zikredilmesi gereken ilâhî isimdir. O, bu mertebeyi üçe ayırmaktadır. Sâlik, son mertebeye ulaşmadıkça gönül ferahlığına erişemez. Son mertebeye ulaşıp, gönül rahatlığına kavuşanlara ise “*muhlas*” denmektedir. Bu kişiler, artık âlem-i nefsten uzaklaştıkları için şeytan onlara vesvese vermeye kâdir değildir.

Şiirinden anlaşılacağı üzere bu mertebede artık her şey birdir. Sâlik, mutmainne makamında “*el-Hakk*” esmâsına muttali olarak daima selâmet ve rıza halinde olmakla beraber, aşk bazarında canından vazgeçmektedir. Bu mertebede Allah’tan (c.c.) gelecek hüküm her ne olursa olsun sâlikin istikâmet üzere olması gerekmektedir.

³⁰⁵ Bursevî, *Tuhfe-i Vesîmiyye*, 101.

³⁰⁶ Bursevî, *Risâle-i Esmâ-i Seb’a*, vr 63b.

2.1.5. el-Hayy

Bursevî'ye göre bu isim nefis mertebelerinden beşincisi olan nefs-i râziyyede zikredilmelidir. O'nun hayy oluşu diğer canlılarınkine benzemez ki yaratılmış olanların hayatları Allah'ın (c.c.) feyzi ile var olmaktadır. Bu da Allah'ın (c.c.) el-Muhyî isminden kaynaklanmaktadır. Kemâle erenlerde öyle bir derece vardır ki Allah'ın (c.c.) dâimî kılması ile bâki iken Allah'ın (c.c.) bekâsı ile bâkî olurlar. Burada ilk bekâ avâmın, ikinci bekâ ise havâssındır. Avâmın zikri kendi lisanlarıyla gerçekleşirken, havâssın zikri Allah'ın (c.c.) lisânı ile olur. El-Hayy isminin zikredildiği bu mertebe, seyr-ü sülûk makamlarının ortasında yer almaktadır. Bu isme mazhar olan sâlik yaratılmış her şeyi Allah (c.c.) ile diri görmektedirler. Çünkü varlık sahasındaki her yaratılmışı Allah, “*el-Hayy*” ismi üzerinden sirayet etmektedir. Bazı sâlikler bu mertebede iken keşf hali ile bazı sözler söyleyebilirler. Bu makam çok hareketli ve gel gitlidir. Şehâdet ve gayb âlemindeki tüm hareketler hayat sıfatından ileri gelir ki tüm yaratılmışlar buna mecburdur. Buna cebr-i mutavassıt dense de ilâhî mükellefiyet de ona bağlıdır. Burada belki durumu çalışarak kazanmaya müsait olmayanlar için hükümsüz bırakılabilir. Cebr-i mutlakın ortaya çıkmasına sebep olup mükellefiyetin düşmesi söz konusu olur. İsmâil Hakkı Bursevî'nin bu isimle ilgili zikrettiği şiir şu şekildedir:

*“Demâdem zikrimiz olsun hüve'l-Hayy hüve'l-Bâkî
O'dur feyz-i hayât idüp bu bezm içre olan sâki
Cemî'i'âlemi ihyâ idüp tâ akl-ı evvelden
Kemâl-i kudreti üzere binâ kıldı bu nüih tâki
Anun nefhi ile zinde olupdur âlem-i enfüs
Anun envâr-ı zâtıdur münevver iden âfâkı
Kemâl-i hüsnine âyinedür hiçte hezâr âlem
Göre her çeşm-i Hakk-ı bîn elbet anda vech-i Hallâk'ı
Ne diller zabt olur ne hod kalemler kat' olur anda
İder ahı bu Hakkî kul yazar derd ile evrâkı”³⁰⁷*

Özetle Bursevî, ilâhî isimler arasında “*el-Hayy*” ismini nefs-i râziyye mertebesinde zikredilmesini münasip bulmaktadır. Allah (c.c.)'ın el-Muhyî isminden dolayı tüm varlıklar hayat bulmaktadırlar ki onların canlılığı Allah'ın (c.c.) ihsânı

³⁰⁷ Bursevî, *Risâle-i Esmâ-i Seb'a*, vr 63b 64a.

sebebiyledir. Nitekim yaratılmış her şeyde Allah'ın (c.c.) sirayeti söz konusudur ki bu isimle beraber “*Sonra ona düzgün bir şekil vermiş ve rûhundan üflemiş; sizi kulak, göz ve gönüllerle donatmıştır. Ne kadar da az şükrediyorsunuz!*”³⁰⁸ âyetinin sırrı açığa çıkmaktadır. Bu makamda sâlik, şatahât halinde bulunabilmektedir. Şiirine baktığımızda ise “*Cemî’i’âlemi ihyâ idüp tâ akl-ı evvelden/ Kemâl-i kudreti üzere binâ kıldı bu nüh tâkı*” mısrası dikkat çekmektedir. Bu mısrada Bursevî, Allah'ın (c.c.) akl-ı evvelden dokuz kubbeyi bina ettiğini ifade etmektedir. İbnü'l-Arabî'nin de insan ile Allah (c.c.) arasında ki münâsebeti açıklarken dokuz felekten faydalandığını görmekteyiz Nitekim ona göre Allah (c.c.) ile insan arasında birbirlerini anlamaları için dokuz felek bulunmaktadır.³⁰⁹ Sonuçta Hû'nun üflenmesi ile nefisler zinde olur; cisimler nûrlanarak boyut kazanır. Bu yüzden Hû zikrinin aynası sadece fizik âlemi değildir. Bilinmeyen binlerce âlem, Hû zikrinin mazhar olduğu ayna gibidir.

2.1.6. el-Kayyûm

Bursevî'ye göre el-Kayyûm, esmâ-i seb'anın altıncı ismi ve nefis mertebelerinde de nefis-i marziyyeye tekabül etmektedir. “*el-Hayy*” isminin zikredildiği bir önceki mertebe olan râziyye ve el-Kayyûm isminin zikredildiği marziyye “*Allah hoşnut olmuştur, onlar da O'ndan razıdırlar*”³¹⁰ ile “*Sen O'ndan razı, O da senden hoşnut olarak Rabbine dön*”³¹¹ âyetleriyle ilişkilidir. Bu âyetlerden de anlaşıldığı gibi rıza makamı mertebelerin en yücesidir. Nitekim tüm fiillerin nihayetinde tevekkül bulunmaktadır. Bursevî, burada rıza mertebesini avâmın ve havassın rızası olarak ikiye ayırmaktadır. Avam, ahirette cennete gittiğinde bu makama erişecekken havass dünyada iken bu mertebeye nail olmaktadır. Rıza, cennetin dâhilinde yer almaktadır. Çünkü cennetin hârici araftır ki bunu insan bedeninde düşündüğümüzde araf kalbdır. Nitekim kalbin nârı nefis ve tabiata, nûru ise rûh ve sırâ dönüktür.³¹² Bursevî, “*Ferahu'r Ruh*” adlı eserinde tevekkülü işin tamamını Allah'a (c.c.) havâle etmek ve sebepleri terk etmek olarak, rızâ makamını ise kazâyâ gönül hoşluğuyla bakmak olarak tanımlamaktadır.³¹³ İbnü'l-Arabî de tevekkülü “*Âlemde konulmuş olan ve nefislerin*

³⁰⁸ es-Secde, 32/9.

³⁰⁹ Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtü'l Mekkiyye*, çev. Ekrem Demirli, 1/144-145.

³¹⁰ et-Tevbe, 9/100.

³¹¹ el-Fecr, 89/28.

³¹² Bursevî, *Risâle-i Esmâ-i Seb'a*, vr 64a, 64b.

³¹³ Bursevî, *Ferahu'r-Ruh*, 2012, 3/22.

*kendilerine eğilme özelliğine sahip olduğu sebeplerin yoksunluğundan sıkıntı duymadan kalbin Allah'a itimat etmesi demektir” şeklinde tanımlamıştır.*³¹⁴

Bursevî, el-Kayyûm ismini yaratılmış olan her şeyin Allah (c.c.) ile kaim olması şeklinde açıklamıştır. Bu durum, zahirde beş duyu ile idrak ediliyor olsa da fiillerin dışındadır. Böylelikle kendine yaklaşan şey sadece onda bulunan bir keyfiyettir. İşte bu keyfiyet, o cevher ile kaimdir. Bu tüm yaratılmışları Allah (c.c.) ile kaim olması gibidir. Esmâ ve sıfatların alâmetleri, halk edilmiş şeylerin tamamında zahirdir ve bu zuhurdan Allah'ın (c.c.) zuhuru icap eder. Nitekim isim ve sıfat, müsemmâ ve mevsuf ile kâimdir. Ancak gerçekleşen bu zuhurun nasıl ortaya çıktığını sadece mükâşefe ehli bilebilmektedir. Nitekim aynadan görünen suretin, mutlaktan görünen gibi olmayacağı yalnızca basiret ile görüneceği bilinmektedir. Dolayısıyla halk edilmiş olanları gören “*basar*”, esmayı idrak eden ise “*basiret*”tir.³¹⁵ İbnü'l-Arabî, aynanın işlevselliği üzerinden hak ve halk arasındaki ilişkiyi açıklamaktadır. Bununla bir taraftan yaratılışın sebebini, diğer taraftan birlikten çokluğun çıktığına değinmiştir. Allah (c.c.), isim ve sıfatlarının tezahürünü görmek istediği için âlemi meydana getirmiştir. İbnü'l-Arabî, “*Fusûsu'l-Hikem*” adlı eserinde:

*“Hak sayısız güzel isimleri bakımından emrin tümünü içeren kuşatıcı bir varlıkta isimlerini tek tek görmek ve o varlık vasıtasıyla kendi sırrının kendisine görünmesini istedi. Varlık ile nitelenmiş olması nedeniyle “kendisini görmek istedi” de denilebilir; çünkü bir şeyin kendisini kendisi vasıtasıyla görmesi, ayna gibi başka bir şeyde görmesine benzemez. Aynada kişi kendisini, bakılan cismin yansıttığı biçimde görür. O yer olmadan ve kişi ona bakmadan önce, böyle bir biçim ortaya çıkamazdı. Bunun için Hak, bütün âlemi rûhsuz bir beden gibi yarattı. Âlem, tıpkı cilasız bir ayna gibi oldu. İlâhi hüküm şunu gerektirir: Hak bir yeri düzenlediğinde o yer, Haktan gelen bir rûh olarak kabul eder. Bu kabul o şeye “rûh üflemek” diye ifade edilir” şeklinde aynayı örneklendirmiştir.*³¹⁶

Allah (c.c.) tektir, aynadaki tecellileri çoğalır; buradaki aynalar Bir'den zuhur eden mazharlardır.³¹⁷ Bursevî'ye göre bu, mükâşefe ehlinin her mahlûkun üzerinde “*be*” harfinin yazılı olduğunu görmesi bu ismin tezahürlerinden biridir. “*Be*” harfinden

³¹⁴ Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, çev. Ekrem Demirli, 7/264.

³¹⁵ Bursevî, *Risâle-i Esmâ-i Seb'a*, vr 64b.

³¹⁶ İbnü'l-Arabî, *Fusûsu'l-Hikem*, 2022, 25-27.

³¹⁷ Suad el-Hakîm, *İbnü'l-Arabî Sözlüğü*, 67-68.

maksat “*Her şey O’nunla kâimdir*”³¹⁸ demektir. İnsan-ı kâmilin ise tüm esmaya nail olduğu görülmektedir. Bundan dolayı tüm istikamete ricâlullâh tayin edilmiştir. Örneğin evtâd-ı erbaa yaratılan âlemin dört köşesine, abdal-ı seb’a yedi diyara, kutbu’l-aktâb ise mülk ve melekût âlemine gönderilmiştir. Bundan dolayı yaratılmış itâatkar veya asi olan herkes gavs-ı âzamın tasarrufu altında bulunmaktadır. Çünkü gavs, bütün yaratılmışın bekâsı için er-Rahmân ismine mazhar olmaktadır. er-Rahmân isminden dolayı Allah (c.c.), şeytan dâhil yaratılmış her şeye merhamet göstermektedir. Buradan küfrün bile rızkın kesilmesine engel olmadığını görmekteyiz. Allah’ın (c.c.) er-Rahîm ismi sebebiyle ise ahirette yalnızca müminler rızıklandırılacaktır. Kâfilerden kimileri Hz. Musa’ya kimileri Hz. İsâ’ya tâbi olarak nübüvveti inkâr ettiklerinden dolayı rızık kapısından mahrum kalırlar. Çünkü kutbu’l-aktâb, Hz. Muhammed’dir (s.a.v.). Hz. İdris ise dördüncü kat semâda bulunarak kutbiyyette onun vekilidir. Hz. İdris’in vekili ise dünyaya her yüzyılda gelen kutubdur. Hakikatte bunlar nübüvvet kandilinden zuhur ederler.³¹⁹ Bursevî’nin *Tuhfe-i Bahriyye* isimle eserinde belirttiğine göre “*be*” harfi ebced hesabına göre iki anlamında gelmektedir. Bu ikiden kasıt zât ve sıfatlardır. Besmelenin de “*be*” harfi ile başlaması bu durumla ilgilidir. Çünkü ona göre insan-ı kâmil, “*be*” harfinden müteşekkildir ve kâinat sûresinin temsilcisi olduğuna göre besmele de insan-ı kâmile denk gelmektedir.³²⁰ Bursevî’ye göre “*el-Hayy*” ve “*el-Kayyûm*” isimleri ism-i a‘zam ile birlikte zikredilmektedir. el-Hayy ismi hayata, el-Kayyûm ismi ise kâinatın Allah’ın (c.c.) nûru ile bekâsına işaret etmektedir.³²¹

Bursevî’ye göre “*Rabbim! Bana görün; sana bakayım*”³²² şeklinde bazı mükâşefe ehli dua etmiştir. Bu duadan murâd rü’yettir yani kalp gözü sayesinde temâşâ etmektir. Zira ona göre “*Âlem-i melekût olan âlem-i kâb ki âlem-i Vâsi’dir*”. Hz. Musa’nın “*Rabbim! Bana görün; sana bakayım*” diye dua ettiğinde bundan men olmuştur. Nitekim Hz. Muhammed’in (s.a.v.) Medine’de Allah (c.c.) ile görüştüğü İmam Râgıb tefsirinde belirtilmektedir. Ancak bu görüşmenin ne şekilde gerçekleştiği bilinmemektedir. Bursevî, rü’yetullaha örnek olarak Allah’ın (c.c.) Hz. Muhammed’e

³¹⁸ Âl-i İmrân, 3/2.

³¹⁹ Bursevî, *Risâle-i Esmâ-i Seb’a*, vr 64b 65a.

³²⁰ Bursevî, *Tuhfe-i Bahriyye*, 87.

³²¹ Bursevî, *Ferahu’r-Ruh*, 2012, 6/144.

³²² el-A’râf, 7/143.

(s.a.v.) âlem-i misâlde bir delikanlı suretinde birkaç kere zuhur etmesini verir.³²³
Bursevî, el-Kayyûm ile ilgili şu şiire yer vermiştir:

*“Ey hûblarun şâhi dîdârına müştâkum
Sevdüm seni vallâhi dîdârına müştâkum
Mahbûb haddin fâ’ik mevzun kaddin râik
Oldum katı pek ‘âşık dîdârına müştâkum
Lezzetde sözün sükkar rûyun gül-i terden ter
‘Arz it yüzün ey dil-ber dîdârına müştâkum
Ey derdime dermânım ey ‘âleme sultânım
Ey gül gibi handânım dîdârına müştâkum
Kim gördi seni bir an oldu yüzine hayrân
Dir Hakkî-yi sergerdân dîdârına müştâkum
Harf-i bâ’dan görünür tal’at-ı Hayy u Kayyûm
Ger şühûd itdün ise bu yüzi var çeşmüni yum
Nâr-ı ‘ışk içre dil u cânun erimezse eger
Nice mümkün olası meclis-i ehl-i dile mûm
Olmaga cân u gönül zinde-i feyz-i Mevlâ
İbtidâ mürde gerek hâsılı bu nefis-i şûm
Bula gör ‘ayn-ı ‘iyân içre bugün ma’lûmı
Ki bu ma’lûm ile mahv olur efendi mevhum
Hakkîyâ sırrına irmek dilerse Hakk’ın
Hakk mevcûdî bulup kendini eyle ma’dûm”³²⁴*

Sonuç olarak Bursevî’ye göre “el-Kayyûm” ismi nefis-i marziyyede zikredilmesi gereken ilâhî isimdir. Bu isimde Bursevî’nin özellikle “tevekkül” kavramı üzerinde durduğunu görmekteyiz. Ona göre avam rıza makamına öldükten sonra ahirette erişebilecekken özel hallere sahip veliler tevekküle bunun sonucu olarak rıza makamına dünyada iken ulaşabilecekler. Bursevî’ye göre yaratılmış her şey bu isim sayesinde varlığını sürdürür. Çünkü isim ve sıfatlar yaratılmış her şeyde zuhur eder ki bu da Allah’ın (c.c.) her şeyden zuhur etmesini gerektirir. Nitekim İbnü’l-Arabî, Allah’ın

³²³ Bursevî, *Risâle-i Esmâ-i Seb’a*, vr 64b

³²⁴ Bursevî, *Risâle-i Esmâ-i Seb’a*, vr 65a.

(c.c.) tüm sayısız isimleriyle kuşatıcı bir varlık olduğunu belirtir. Kendi dışındaki şeylere varlık kazandırması da bizzat kendisini görmek istemesi sebebiyledir. Bursevî'ye göre bu ismin tezahürlerinden biri mükâşefe ehlinin yaratılmış her şeyin üzerinde “be” harfini görmesidir ki insan-ı kâmil tüm esmâya naidir. Bursevî, bu isimle beraber er-Rahmân ve er-Rahîm isimlerini de zikretmeyi uygun görmektedir. Allah (c.c.), er-Rahmân ismi dolayısıyla yaratılmış her şeye merhamet gösterirken er-Rahîm ismi ile yalnızca Müslümanlara merhamet göstermektedir.

Bursevî, şiirinde Allah’a (c.c.) olan sevgisini yansıtmaktadır. “*Mahbûb haddin fâ’ik mevzun kaddin râik/ Oldum katı pek ‘âşık dîdârına müştâkun*” beyitlerinde “had” (yanak) ve “kad” (boyun) vahdeti sembolize etmektedir.³²⁵ Ona göre sâlik, “Be” harfi ile mânâ âlemine şâhit olduğunda artık bu dünyada görülmeye değer pek bir şey kalmamıştır. Bu mertebede vehim, Allah’ın (c.c.) müşahadesiyle ortadan kalkar.

2.1.7. el-Kahhâr

Bursevî'ye göre el-Kahhâr, nefs-i sâfiyede bulunan yedinci isimdir.³²⁶ Bursevî'nin Kitâbü'n-netîce adlı eserinde belirttiğine göre arşın semâvi mertebelerinde külli akılla beraber belirli tabakalar mevcuttur. Ona göre arşın yedi tabakası esmâ-i seb'aya işaret etmektedir. Yedi semâvi mertebe zâhiren arş olmakla beraber bâtında esmâ-i seb'adır. Bundan dolayı esmâ-i seb'anın sonu el-Kahhâr ismidir. Çünkü son mertebede insanın nefsi kahrolmaktadır. Ondan dolayı “*İnsan nefsinde sıfatların kahrı vardır*” denmektedir.³²⁷

Bu mertebede görülen rüyalar daha çok kar, yağmur ve çeşme gibi şeylerdir. Rûhlar, bu mertebeye ulaşmayı kendilerine gaye edinmişlerdir. Bu mertebedeki çeşmeden içen kul, Hz. Hızır'ın âb-ı hayat içtiği gibi ebedî hayatı bulur. Çünkü bu mertebede nefis kendi sözünü geçiremez hale gelir ve bunun nihayetinde ortada yalnızca Allah (c.c.) kalır. Burada gerçekte var olmayan mevhum yaratılmışlar ortadan kalkar ve ilâhî emir tecelli eder. Zira hâdis olan varlıklar zaruri olmamakta çünkü bunun tam tersi varlığın hal değiştirmesi demek olur. Burada söz edilen hakikatin dönüşmesi değil sıfatların dönüşmesidir. Nitekim Hz. Dâvud zamanında bazılarının Allah'ın (c.c.) cezasına düçar olarak maymun suretine girmesi veya Hz. İsa döneminde bazı kimselerin

³²⁵ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 53-199.

³²⁶ Bursevî, *Risâle-i Esmâ-i Seb'a*, vr 65a.

³²⁷ Bursevî, *Kitâbü'n-netîce*, 740-741.

domuza dönüşmesi bu kabildendir. Ahirette de insanların işledikleri günahlara göre surete bürünerek haşrolunacaklardır. Özet olarak “*Sözün hakikati sabittir*” ifadesinden de anlaşılacağı üzere hakikatler değişmezken suretlerin değişebileceği söylenebilir.³²⁸

Bursevî’ye göre kıyamet, küçük kıyamet ve büyük kıyamet olarak ikiye ayrılmaktadır. Küçük kıyamet, rûhun ölmesiyle meydana gelirken büyük kıyamet varlık âleminin ortadan kalkmasıdır. Tüm âlem ile kişinin iç dünyası birbirinin aynasıdır. Bunun sebebi kişinin küçük kıyamet gerçekleştiğinde kendisinde mâsivâdan hiçbir iz olmaması durumunda büyük kıyametten yana da derdinin olmamasıdır. Buradan anlıyoruz ki bir kişinin başına iki kıyamet birden kopmaz. Ancak eğer kişi riyâzât, mücâhede gibi yollarla mâsivâdan izleri silemezse kötü bir akıbeta ulaşır. Buradaki küçük kıyamet “*kâbe kavseyn*” den sonra olan “*ev ednâ*” mertebesini ifade etmektedir ki “*kâbe kavseyn*” sıfatlar mertebesini, “*ev ednâ*” ise zât mertebesine işaret eder. Özetle birisi fark makamıyken diğeri cem halinden müteşekkildir.³²⁹ Kâbe kavseyn, kelime manası olarak ok atıldığında elle tutulan, sağ ve sol iki ucu arasındaki mesafeyi belirten bir kelime grubudur. Kâbe kavseyn, Allah (c.c.) ile birleşme anlamına gelirken ev ednâ, ayn-ı cem mertebesinde ki ehadiyyetin ittihadıdır.³³⁰ Bu ifade, âyetle “*Onunla arasındaki mesafe, iki yay kadar (Kâbe kavseyn) yahut daha az kaldı*”³³¹ şeklinde geçmektedir ki bahsedilen bu terim, Cebrail’in arza Hz. Muhammed’in (s.a.v.) yanına yaklaştığında ikisi arasındaki mesafeyi ifade etmek için kullanılmaktadır. Aynü’l cem mertebesine yükselindiğinde bu makam artık kâbe kavseyn olur ki ikilik ortadan kalkar. Bu ikiliğin ortadan kalkmış olmasında da ev ednâ adı verilmektedir ki bu makam, velâyetin sonudur.³³² Bursevî’nin *Tuhfe-i Bahriyye* adlı eserinde belirttiğine göre kâbe kavseyn mertebesi, kesret halinden müteşekkil olduğundan dolayı “*ene*” (ben) ve “*ente*” (sen) gibi sözler mevcut konumundadır. Ona göre bu mertebede kesret olduğu halde kişide yine de huzur hali bulunmaktadır.³³³ Bursevî’nin bu isim ile ilgili verdiği şiir şu şekildedir:

³²⁸ Bursevî, *Risâle-i Esmâ-i Seb’a*, vr 65a, 65b.

³²⁹ Bursevî, *Risâle-i Esmâ-i Seb’a*, vr 65b

³³⁰ Seyyid Şerîf Cürcânî, *Ta’rîfât*, 177; Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 2009, 332; Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 268; Cahid Baltacı, *Tasavvuf Lügati*, thk. Yıldırım İlhan (İstanbul: Gelenek Yayınları, 2011), 95.

³³¹ en-Necm, 53/9.

³³² Cürcânî, *Ta’rîfât*, 122-177.

³³³ Bursevî, *Tuhfe-i Bahriyye*, 45.

*“Gel beru gel Zât-ı Hakk’da bul fenâ ender fenâ
 Bulasın tâ kim sıfât içre bekâ ender bekâ
 Çün vücudun tâğı çarha atıla yünler gibi
 Kalmaya arz-ı ta’ayyünde hicâb-ı mâsivâ
 Sedd-i İskender gibi varlık hicâb oldu yeter
 Keşfi dersin bu hicâbı görine vech-i Hûdâ
 Didi Kur’ân içre ol Hakk ve ileyhi turce’ûn
 Sâyeden dön zav’ gibi hûrşîde irgör ‘âşıkâ
 Çün bilürsin suret-i ‘âlemdürür mahz-ı hayâl
 İdegör keşf-i hakâ’ik andadur göze cîlâ
 Geç bu tenden câna ir cânun içinde sırrı göre
 Çeşm-i ser-mâye nazar kıl Hakk’a dâ’im Hakkîyâ”³³⁴*

Özetle Bursevî’ye göre, nefis mertebelerinden nefis-i sâfiyede “*el-Kahhâr*” ismi zikredilmelidir. Ona göre bu makamda mâsivâ silinir ve geriye yalnızca Allah (c.c.) kalır. O, burada kıyameti küçük ve büyük olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Küçük kıyamet gerçekleştiğinde kişide mâsivâdan hiçbir iz kalmazken büyük kıyamet evrenin yok oluşuna tekabül etmektedir. Burada Bursevî, küçük kıyameti kâbe kavseyn makamından da sonra gelen ev ednâ makamına yerleştirmektedir.

Bursevî’nin bu isimle ilgili şiirini göz önüne aldığımızda Allah’ın zâtında fenâ hali bulunûrken sıfatlarında, bekâ haline ulaşıldığı görülmektedir. Ona göre varlık, varlığından kurtulduğunda mâsivâ ortadan kalkar ve âriflerin dediği gibi “*Sen çıkınca aradan; kalır seni Yaradan*” sözünün hikmeti açığa çıkar. Nitekim tıpkı bir hayal olan bu âlemden kurtulup hakikatleri keşfedince sırlar açığa çıkar.

2.2. İSMÂİL HAKKI BURSEVÎ’DE MANEVÎ TEKÂMÜL VE DİĞER İLÂHÎ İSİMLER

Yer verdiğimiz ilk başlığımızda İsmâil Hakkı Bursevî’ye ait “*Risâle-i Esmâ-i Seb’a*” adlı eseri inceleyerek onun seyr-ü sülûk esnasında zikredilmesini önerdiği ilâhî isimlere verdiği manayı araştırmaya çalıştık. Bu başlıkta ise onun manevi tekâmül hakkındaki düşünceleri ve araştırdığımız diğer ilâhî isimleri nasıl yorumladığını tahlil etmeye çalışacağız.

³³⁴ Bursevî, *Risâle-i Esmâ-i Seb’a*, vr 65b, 66a.

2.2.1. Bursevî'de Manevi Tekâmül

Manevi tekâmülde şeyh ve mürîd ilişkisi oldukça önemli görülmektedir. Ona göre seyr-ü sülûkte “Allah, Âdem’e bütün isimleri öğretti”³³⁵ âyeti ile beraber kişinin bir mürşide muhtaç olduğu ortaya çıkmaktadır. Bursevî, “Mürşidin bir lafzı bitirdiğini kırk erbain bitirmez” derken bu durumu vurgulamaktadır. Bursevî’ye göre mürîd, üzerinde iradesi bulunmayan kişiye denmektedir. Aslında mürîdin üzerinde nefsi mevcuttur. Lakin nefsin iradesi, Allah’ta (c.c.) fâni kılınmıştır ki ona göre yedi gassâlde yıkanmış ölü gibidir. Kişinin nefsi, fiziksel ölümü gerçekleşmeden öldüğü için de şeyh mutî konumunda olmuş olur. Nitekim şeyh, Allah’ın (c.c.) vekili durumundadır. Şeyhin görevi, mürîdin nefsinin hevâ ve şehvetten tezkiye etmektir. Bu bakımdan mürîd ile şeyhin sohbetini önemli gördüğünü anlamaktayız ki ona göre mürîdin şeyh ile sohbeti peygamber ile sohbeti gibidir. Peygamber ile olan sohbetten de iki fayda elde edilir ki bunlardan ilki ahkâm ilmi, diğeri ise ledünni ilimdir. Ahkâm ilmi zâhiri âlimlere öğretilirken, ledünni ilim yalnızca bâtni ilme sahip olabilecek âlimlere bahsedilir. Nitekim Bursevî’nin şeyhi seyyidü’l aktâb Osman Fazlı Efendi’de bu hususta “*Ceddîn yolunu tut ki setr yoludur.*” demiştir.³³⁶

Bursevî, *Tuhfe-i Haliliyye* adlı eserinde imanı ağaca benzetmektedir. Ona göre ağaca ait her dal bir îman şubesidir ki bahsedilen bu şubelerin yokluğu durumunda îman, kâmil düzeye ulaşamaz.³³⁷ Bursevî’nin söz ettiği bu iman şubeleriyle beraber bir de dinin ibadet boyutu vardır ki kişi, kâmil imanıyla beraber seyr-ü sülûk ederek manevi tekâmülünü tamamlayarak insan-ı kâmil olur. Bursevî’ye göre Allah (c.c.) erleri, kara âleminde dağlara işaret etmektedir. Çünkü dağlar, yeryüzünün direği konumundadırlar. Allah (c.c.) erlerinin seyirleri Vâcib-i Bâsit olanın seyridir ki o seyir de bir son bulunmamaktadır. Bu duruma “*seyr-i fillâh*” (Allah (c.c.)’ta seyir) denmekle beraber “*el-Vâsı*” ismine tekabül etmektedir.³³⁸

Bursevî’ye göre insan nefsinin şehveti, seyr-ü sülûk ile perişan olmaktadır. Bununla beraber fars dilinde nefis, “*reften*” kelimesiyle ifade edilir ki³³⁹ bu kelime, “*Büyük*

³³⁵ el-Bakara, 2/31.

³³⁶ Bursevî, “*Tuhfe-i Vesîmiyye*”, 105-108.

³³⁷ İsmâil Hakkı Bursevî, *Tuhfe-i Haliliyye*, Mihrişâh Sultân, Nr. 165, vr. 18b.

³³⁸ Bursevî, *Tuhfe-i Bahriyye*, 59.

³³⁹ Bursevî, “*Tuhfe-i Vesîmiyye*”, 89.

Farsça-Türkçe Sözlük’te “*gitmek*” anlamında gelmektedir.³⁴⁰ Nitekim Bursevî’ye göre eski kavimler, “*reften*” halinden müteşekkildir ki ilâhî ilimlerin zuhuru sülûk, takva ve sâlih âmel ile mümkündür. Her ibadet, amel gibi şeyler terk menzilinden geçmektedir. Çünkü sâlik, bir amelden diğer amele, bir tekten diğer terke veya bir terkten başka bir amele gider. Niyet ve sahih ilmiyle beraber bir makamdan başka makama, bir ilâhî isimden başka bir ilâhî isme, bir tecelliden başka tecelliye veyahut bir nefesten başka nefese giderek zulüm perdelenir ve nûrani yön meydana çıkar. Bursevî, daha sonra Arabistan’a seyahatin Harameyn’i ziyaret etmek maksadıyla olduğunu söyler ki devamında “*Gariplere ne mutlu*” sözünü zikreder. Ancak ona göre gurbette uzun süre oyalanmamak gerekir çünkü kişinin yeniden kâbe kavseyn sırrına ererek sidre-i muntehâda kesret halinden uzaklaşıp yalnız Bir olanı müşâhede etmek gerekmektedir. Nitekim sâlik, makamlar üzerinde yalnızca amel ile değil aynı zamanda hâl ile de meşk etmelidir. Sâlik eğer hâl ile de makamlarda ki yolculuğuna devam ederse ona ilim sâdır olmaktadır. Bunun aksi olarak sâlik amelsiz ve hâlden uzak makamları geçmeye çalışırsa bu durumda kişi doğru bir yol izlemekten beri duruma düşer. Bu yüzden esmâ ehli olanlar “*tekmîl-i esmâ ettik*” derler. Bununla beraber “*Vuslata erseler geri dönmezlerdi*” sözünden maksat sâlikin hâl sayesinde makamlar arasında seyri sırasında nefis-i mutmainne makamına ulaşanlar artık vuslata erdiğinden dolayı nefis-i emmâreye geri dönemezler.³⁴¹ Bursevî’ye göre manevî tekâmülde ilk olarak mürîde tevbe gerekmektedir ki Kur’ân-ı Kerîm’de yer alan “*Ey iman edenler! Samimi bir tevbe ile Allah’a dönün*”³⁴² âyeti buna işaret etmektedir. Bursevî’ye göre zikredilmesi gereken pek çok zikir çeşidi olmakla beraber esmâ-i hüsnânın sayısı yüzdür. Nitekim her bir isimle birer tevbe meydana gelir ve hicâb izâle olarak perde ortadan kalkar.³⁴³

Bursevî’nin *Kitâbü’n-netîce* adlı eserinde bildirdiğine göre nefis mertebelerinden nefis-i emmârede tesvîd, nefis-i levvâmede tağbîr, nefis-i mülhemede teşhîb, nefis-i mutmainnede tebyiz, nefis-i râziyye ve nefis-i marziyyede ise tezhîb söz konusudur.³⁴⁴ Yani onun *Tamamü’l-feyz* adlı eserinde de görüyoruz ki nefsin siyahladktan sonra değişmeye, grileşmeye, beyazlaşmaya ve yaldızlanmaya ihtiyacı vardır. Tüm bu değişim nefis mertebelerine işaret etmektedir. Bu sebepten ilâhî hakîmler bu mertebeleri

³⁴⁰ Mehmet Kanar, *Büyük Türkçe-Farsça Sözlük* (İran: Şirin Yayıncılık, ts.), 158.

³⁴¹ Bursevî, “*Tuhfe-i Vesîmiyye*”, 89-92.

³⁴² et-Tahrîm, 66/8.

³⁴³ Bursevî, “*Tuhfe-i Vesîmiyye*”, 114-117.

³⁴⁴ Bursevî, *Kitâbü’n-netîce*, 953.

geçtikten sonra içlerinde doğan şeye “*kalbin çocuğu*” adını vermişlerdir. Seyr-ü sülûkta her ulvî ve süflî olan şey, “*âfâk*” ve “*enfûs*” olarak adlandırılır. İşte insan da ancak bu mertebeleri geçtikten sonra “*insan*” olur.³⁴⁵

Bursevî'nin şeyhinin sözlerine *Tamamü'l feyz* adlı kitabında yer verdiğini görmekteyiz. Osman Fazlı Efendinin dediğine göre nefs-i emmâre, gecenin karanlığı gibidir. Nefs-i levvâme, fecr-i sâdık, nefs-i mülheme, havanın iyice aydınlanması ve nefs-i mutmainne güneşin doğmasına benzemektedir.³⁴⁶ Bursevî'de *Kitâbü'n-netîce* adlı eserinde bu bilgilere değinmekle beraber eklemeler yapmaktadır. Örneğin ona göre nefs-i mutmainne, işrâk vaktine tekabül eder ve nihâyetinde duhâ vaktine dönüşür. Nitekim duhâ vaktinde güneşin yüksekliği zirve noktaya gelmiştir. Böylelikle nefs-i mutmainne mertebesine erişmiş kişi, bir daha gecenin karanlığına dönmez.³⁴⁷

Tüm bu anlattıklarımıza ek olarak Bursevî, “*Kitâbü'n-netîce*” adlı eserinde tevhîd ile sülûk ve esmâ ile sülûk etmenin arasındaki farkın ne olduğuna değinmektedir. Ona göre tevhîd ile kâmil nefse ulaşmak, esmâ ile ulaşmaktan daha önemli bir konumdur. Çünkü esmânın her biri seyir halinde bulunmak zor bir durum olabilir. Ancak katı kuvvetli bir mürşid sayesinde sâlik mâverâsından kurtulabilir. Bu sebepten dolayı esmâ ile sülûk edenlerin pek çoğu berzâhta kalmışlar ve menzillerin menziline erememişlerdir. Ancak tevhîd ile sülûk ise kılıcın kesmesi gibidir ki, yol kesici olanları keser ve sahibinin keşfinin başlangıcı hayat noktasından olur ki varılacak noktanın yarısıdır. Çünkü düzenleme, toplama ile yol almada sıkıntı çoktur. Bahsedilen bu mertebede “*ehl-i teslîk*” (sülûk halinde bulunanlar) çok azınlıktadır. Bundan dolayı gördükleri her şeyi hayâl zannederler ve zâhir olan âlemi bâtın ile kıyaslarlar. Âlemlerin ise iki yüzü vardır ki ilk olarak hayâli yüzünü, ondan sonra hakiki yüzünü gösterir. Şimdi gördüğü hangi yüzüdür bilmeyen sâlik “*Aynım açıldı ve aynı gördüm*” der. O ise ayn değil ve hatta belki ilimde dahi kusuru vardır.³⁴⁸

2.2.2.İsmâil Hakkı Bursevî’de Diğer İlâhî İsimler

Bursevî’ye göre zât, esmâ ve sıfat birbirinden ayrılan özelliklerdir ki yaratılan bu âlem onu gerektirmektedir. Eğer bir kulun, müşâhede etme özelliği gereken seviyede ise yaratılan bu âlemde âdemi, âdemde âlemi, âdemde esmâyı ve hatta esmâda müsemâyı

³⁴⁵ Bursevî, *Tamamü'l-feyz*, 283-284.

³⁴⁶ Bursevî, *Tamamü'l-feyz*, 434.

³⁴⁷ Bursevî, *Kitâbü'n-netîce*, 953.

³⁴⁸ Bursevî, *Kitâbü'n-netîce*, 235.

müşahede edebilir. Çünkü bunlar, birbirinin aynaları olarak meydana gelmiştir. Herkesin bildiği gibi âlem, yaratılmış bir eserdir. Hak dahi duyulmuş, hissedilmiş, bütünüyle anlaşılmış olmaktan münezzehtir. Allah'ın (c.c.) bu dünyada zât ve mahiyetini kavrayamayacağımız için O'nu bir çember içine almak lazım gelir. Çünkü duygu, duyular ile görülen, eserler dünyasıdır ki hepsi de yabancılar dünyasıdır. Kulun, basiret gözüyle gördüğü ise Allah'ın (c.c.) isimlerinin dünyasıdır ki eserler dünyası bu isimler ile ayakta durur. Çünkü isimler ile isimlerin sahibi irtibatlı ve sıfat ile vasıflandırılan birbirine bitişiktir. Bursevî'ye göre bu aynadan isim sahibi ve vasıflandırılan dahi görülebilir. Ve bununla beraber kul kendini kendinde bile görmeye başlar. Kul, aynaya baktığında görünen kendisinden başkası değildir. Ona göre bu makam, tecelli makamıdır ki Allah'ın (c.c.) suretlerini görür ve bu bizzat kendisinin nûrundan yansımıştır. Buradan anlaşılıyor ki yansıma ve zıddı, esasında birdir.³⁴⁹

Bursevî'ye göre ilâhî esmânın yolu iki türdür. Bunlardan birincisi esmâ-i celâliyye yolu diğeri ise esmâ-i cemâliyye yoludur. Ona göre tüm insanlar bu âleme cemâlden celâle gelmişlerdir. Bununla beraber kulun, celâlden cemâle yeniden dönmesi için seyr-ü sülûka ihtiyacı bulunmaktadır. Kulun, seyr-ü sülûka menzili kemâle erdiğinde cemâl tarikine ulaşır ve bu tarikten hazretü'l kemâle vâsıl olur. Bursevî, bu iki isme örnek olarak şöyle der:

*“Meselâ hacının mîkâta dek hareketi tarîk-ı celâlden hareketdir ki cefâdan hâlî değildir ki ziyâde teab çekilir; ve ba'de'l-mîkât hareketi tarîk-ı cemâlden hareketdir ki vefâdan hâlî değildir ki mezîd-i inbisât ile gidilir. Zîrâ bir nesnenin emârâtı zuhûr ettikçe kalbde neşât hâsıl olur ve çekilen meşakkat unutulur ve celâl içinde cemâl bulunur”*³⁵⁰

Bursevî'ye göre cemâl hâlî ortaya çıktığında bunun sonucu kemâl olur ki kemâlden bahsedilen şey ise cemâl ile celâlin cem'iyyetidir. “Ey mühim işlerde kâfi olan” diyerek Allah'a (c.c.) yalvarma durumundan hâlî olma, içindeki ukdelerinden kurtulduğunda ve esmâ-i celâliyyenin eserleri yerle bir olduğu vakit yerine esmâ-i

³⁴⁹ Bursevî, *Kitâbü'n-netîce*, 87.

³⁵⁰ Bursevî, *Kitâbü'n-netîce*, 124.

cemâliyye gelmektedir. Bu durumda kul, Hak'tan Hakk'a yönelmiş olur. Sonuçta kul, Allah'ın (c.c.) el-Kâbız isminden el-Bâsıt ismine vusul eder. Bu yüzden Hz. Muhammed'in (s.a.v.) “*Senden sana sığınırım*”³⁵¹ şeklinde dua etmesiyle Allah'tan (c.c.) yine Allah'ın (c.c.) kendisine yöneldiğini görmüş oluruz.³⁵² Bursevî'ye göre insanda yalnızca cemâlin mazhar olması meleğe ve yalnız celâlin mazhar olması şeytana işaret etmektedir. Bununla birlikte cemâl ve celâlin birleşmesiyle insan, ehl-i kemâl olur ki bu durumda ona “*âdem-i hakîkî*” denmektedir. Âdem-i hakîkîden celâl isminin mazhar olması onun tek başına şeytan olmasını gerektirmez. Çünkü şeytan bulunan celâl, bi'l-fiil ve âdem-i hakîkîde bulunan celâl ise bi'l-kuvve şeklindedir.³⁵³ Bursevî'ye göre âlem-i âfâkta esmâ-i celâliyyeden bazı örnekleri şunlardır: el-Müntakim, el-Kahhâr, el-Cebbâr, el-Mürîd ve el-Azîz.³⁵⁴ Yine yukarda belirttiğimiz gibi Bursevî, “*Hû*” ismini açıklarken rahmânî nefes nihayetinde insanı, mertebelerin sonu olan mertebe-yi insana ulaştırır. Burada insan, kendinde cem ettiği isme karşılık geldiği gibi mertebesi de yücelen ismine denktir. Onun ortaya çıkmasında Allah'ın (c.c.) zıt isimleri olan Cemâl ve Celâl birleşmiştir. Allah'ın (c.c.) yüceliği zıt olan şeyleri birleştiriciliği ile meydana gelir. Bu sebeple “*Hû*” ismini zikreden sâlik, Allah'ın (c.c.) sıfatlarını da bilmiş olur.³⁵⁵

Bursevî'ye göre Allah'ın, vâsıl olsunlar veya olmasınlar kullarıyla sonsuz ilişkisi vardır. Ancak O'nun kullarına el-Kadîr, el-Kahhâr ve el-Mürîd ile olan tecellisiyle el-Latîf, el-Mufdıl, el-Muhsin isimleriyle tecellisi aynı değildir. Bununla birlikte insan-ı kâmile göre bu iki tecellide de kabz yoktur. Çünkü o, başlangıca vâsıl olmuştur ki bunun sonucu tüm ilâhî esmâ ile sabit olmuştur.³⁵⁶

Bursevî'ye göre seyr-ü sülûkte seccade-nişin olmak, her mürîdin değil her ârifin bile kolay kolay gelebileceği bir mertebe değildir. Ona göre ilâhî isimlerden esmâ-i ilâhîyye-i bekâiyye beş tanedir. Bu beş isim şunlardır: el-Vehhâb, el-Fettâh, el-Vâhid, el-Ehad, es-Samed. Bu isimlerden el-Vehhâb ismi, Hz. Süleyman ile ilgilidir. Çünkü Allah (c.c.), Hz. Süleyman'a meleği nimet ve lezzet olarak ihsan etmiştir. Nitekim

³⁵¹ Müslim, Salât 148, Vitr 5, Deavât 112; Nesâî, Tahâret 119, Sehv 89; İbn Mâce, Duâ 3.

³⁵² Bursevî, *Kitâbü'n-netîce*, 56.

³⁵³ Bursevî, *Kitâbü'n-netîce*, 708.

³⁵⁴ Bursevî, *Kitâbü'n-netîce*, 640.

³⁵⁵ Bursevî, *Risâle-i Esmâ-i Seb'a*, vr 62b 63a.

³⁵⁶ Bursevî, *Kitâbü'n-netîce*, 267.

Kur’ân-ı Kerîm’de bu hususta “*İster ver ister (elinde) tut; hesapsızdır dedik*”³⁵⁷ âyeti yer almaktadır. Zaten bekâ ehlinin durumu, tıpkı cennet ehlinin durumu gibi nimetlendirilmiş vaziyettedir.³⁵⁸ Melek, Ugaritçe, Habeşçe, İbrânice ve Arapça gibi Sâmi dillerde yer alan “*l’ek*” kökünden türeyerek “*güçlü kuvvetli, tasarrufta bulunan, yöneten*” gibi manalara gelmektedir.³⁵⁹ Bununla beraber Hz. Süleyman, Allah’a “*Rabbim! Beni bağışla, bana benden sonra kimsenin ulaşamayacağı bir hükümrانlık ver. Şüphesiz sen daima bağışta bulunansın*”³⁶⁰ şeklinde “*el-Vehhâb*” ismiyle dua etmiştir. Bu duaya cevap niteliğinde ise Kur’ân-ı Kerîm’de “*Bunun üzerine biz de istediği yere onun emriyle kolayca giden rüzgârı, bina kuran ve dalgıçlık yapan şeytanları, demir halkalarla bağlı diğer varlıkları emrine verdik. İşte bu bizim bağışımızdır, ister ver ister elinde tut*”³⁶¹ âyeti yer almaktadır.³⁶² Böylelikle Hz. Süleyman’a nimet olarak verilen melek, aynı zamanda onun tasarrufunda bulunan güç ve hükümdarlığın bir sembolü olarak yorumlanabilir.

Bu isimlerden ikincisi el-Fettâh, mutlak fetihe işaret eder ki bu tıpkı Nasr sûresinde yer alan “*Allah’ın yardımı ve zaferi gelince*”³⁶³ âyeti gibidir. Bahsi geçen mutlak fetih, futûh-ı selâseninde daha üst mertebesidir. Bu vakit artık mahsul zamanıdır ve bu mertebede vehm denen durum küllî olarak ortadan kalkar ve yerine lüb adı verilen mânâ yerleşir. Bu durum Kur’ân-ı Kerîm’de yer alan “*Akıl sahipleri*”³⁶⁴ âyeti ile ifade edilmektedir.³⁶⁵ Vehm, tahayyül, şüphe gibi anlamlara gelmektedir.³⁶⁶ Lüb ise hayal ve vehm hâlinde kurtulup, arınan akıl anlamında kullanılmaktadır.³⁶⁷ Tüm bunlardan anlaşılıyor ki kul üzerinde fetih meydana geldiğinde vehm hâli ortadan kaybolur ve kul, lüb ile şereflenir yani akıl sahibi olur. Böylelikle Bursevî’nin burada fetih ile fehmetmek arasında bir ilişki kurduğu anlaşılmaktadır.

Esmâ-i bekâiyye de yer alan diğer el-Vâhid ismi, ism-i sıfat; el-Ehad ismi ise ism-i zâtdır. Cümle kemâlâtın da sonu olan es-Samed ismi ise tüm ihtiyaçları gideren

³⁵⁷ Sâ’d, 38/39.

³⁵⁸ Bursevî, “*Tuhfe-i Ömeriyye*”, 259.

³⁵⁹ Ali Erbaş, “*Melek*”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara, 2004), 29/37-39.

³⁶⁰ Sâ’d, 38/35.

³⁶¹ Sâ’d, 38/36-40.

³⁶² Ömer Faruk Arman, “*Süleyman*”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul, 2010), 38/56-60.

³⁶³ en-Nasr, 110/1.

³⁶⁴ Sâ’d, 38/29, ez-Zümer, 39/9.

³⁶⁵ Bursevî, “*Tuhfe-i Ömeriyye*”, 258-259.

³⁶⁶ Cebecioğlu, “*Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*”, 696.

³⁶⁷ Cebecioğlu, “*Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*”, 403.

masmûddur.³⁶⁸ es-Samed isminin esmâ-i bekâiyye kategorisinde bulunmasının sebebi ise ihtiyaç halinin fenâfillâh mertebesinde olmamasından dolayıdır.³⁶⁹ Fenâ halinde zâtî tecellilerin karşılığı tecrübe edilir. Bekâ halinde ise ihtiyaç söz konusu olduğundan dolayı “es-Samed” ismi bekâ kategorisinde yer almaktadır.

Bursevî’ye göre yaratılmış her şey ilâhî tecelli ile her an tazelenmektedir. Ona göre bu hal Allah’ın (c.c.) el-Kayyûm ismi ile ihsân edilmektedir. O’nun el-Kayyûm ismi ile beraber es-Samed ismi de bu manadadır. Çünkü yaratılmış her şey Allah’a (c.c.) muhtaç ve fakîr olmakla beraber samediyyet, kâmil insanların ve kutubların sıfatıdır. Bundan dolayı daha öncede bahsedilen on iki esmânın âhiri es-Samed ismidir. Bu noktada insan-ı kâmil ile insan-ı nâkıs arasındaki fark, insan-ı kâmilin ebu’l vakt, insan-ı nâkısın ise ibnü’l vakt olmasıdır. Yani insan-ı kâmilin kayyûmiyyet ve samediyyet ile sıfatlanması direkt olarak Allah’a (c.c.) aittir.³⁷⁰ Bursevî’ye göre burada insan-ı kâmil ve insan-ı nâkıs ayrımı yapılmaktadır. İnsan-ı kâmil bahsedilen on iki ismin âhadiyeti olan es-Samed ile özdeşleşmektedir ki bu isim, kutubların da sıfatıdır. Bu şekilde yorumlandığında kul, el-Kayyûm ismine tecelli olduğunda, ibnü’l vakt; el-Kayyûm isminin müsemması olan zâtın tecellisi olduğunda ise ebu’l vakt olur ki kul, tüm vakitlerin endişesinden kurtulur.

“İşte Allah onların kötülüklerini iyiliklere çevirir”³⁷¹ âyetinden anlaşıldığına göre mağfiret başka afv başka bir şeydir. Zira günahın affedilmesi bu günahı ortadan kaldırır. Mağfiret ise bir şeyi başka şekle döndürmektir ki bu havâssa mahsus bir durumdur. Çünkü günah, evliyaya da nisbet olabilir. Günah, beşerî sıfatlardandır ki bu zulmani veya nûrani âlemin hükmüdür. El-Gaffâr, el-Gafûr, es-Settâr ve el-Afüvv gibi bazı ilâhî isimler bu duruma örnektir. Yani eğer kulda günah olmasaydı bu ilâhî isimler tahakkuk etmezdi.³⁷²

Bursevî’ye göre yeryüzünün şahitlerinden bir yüksek dağlardır ki bu dağlar, Allah (c.c.) erlerine işaretidir. O, bunun sebebini Allah erlerinin yeryüzünün direği olmalarına ve dağları gibi yeryüzünde sabit durmalarına bağlamıştır. Dağlarda görülen maden ve hazineler, onların kalplerinde bulunan hakikatlerin sırlarından dolayıdır.

³⁶⁸ Bursevî, “Tuhfe-i Ömeriyye”, 259.

³⁶⁹ Bursevî, *Kitâbü’n-netîce*, 137.

³⁷⁰ Bursevî, *Kitâbü’n-netîce*, 441.

³⁷¹ el-Furkân, 25/70.

³⁷² Bursevî, *Kitâbü’n-netîce*, 797.

Onların seyirleri Vâcib-i Bâsit olanın seyridir ki buna “*seyr-i fillâh*” denmektedir. Dolayısıyla onlar, el-Vâsı’ ismine dönüktürler.³⁷³ Bursevî’ye göre avâmın ahirete intikali yükselme ile olur ki burada hicâbdan keşfe doğru çıkılır. Havâssın da böyle olmakla birlikte onların, durumu çeşitli şekillerde seyredilir ve farklı şekillerde tecelli bulur. İşte bu durum el-Vâsı’ isminin sırrıdır.³⁷⁴

Bir çarşamda gecesı Bursevî’ye “*Ülfet ettirildiğin zaman ülfeti kabul eyle*” manası keşf olunmuştur. Yani ona göre ahlâk zafiyetine uğramış biri ile karşılaşıldığında ona ülfet ile muamelede bulunmak gerekmektedir. Çünkü ilâhi ahlak ile ahlaklanmaya çalışmak Allah (c.c.) ile hoş geçinmek demektir. Örneğin Allah (c.c.) es-Sabûr ve el-Halîm’dir. Demek ki insanlara ceza vermek yerine affetme ve dostluk ile muamelede bulunmak gerekmektedir.³⁷⁵

Bursevî’ye göre “*De ki: Allah’a dua edin, yahut Rahman’a dua edin. Hangisiyle dua etseniz en güzel isimler O’nundur*”³⁷⁶ âyetiyle anlaşıyor ki Allah ismiyle de er-Rahmân ismiyle de dua edebiliriz ki O’nun isimlerinin tamamı dua etmeye münasiptir. Ona göre Allah ismi ulûhiyyet mertebesine işaret ederken Rahmân ismi ulûhiyyet mertebesine işaret etmez. Ancak iki ilâhî ismin de umum ve şumûlû birdir. Yani yaratılmış tüm eşya er-Rahmân ismi ile terbiye edilmiştir.³⁷⁷

Bursevî, *Kitâbü’n-netîce* adlı eserinde insanın sonradan ortaya çıkan ve şahıs haline getirilen varlık olduğunu ifade etmiştir. Bununla beraber “*Çocuk babasının sırrıdır*” denmektedir. Ancak bu sözden maksat “*Çocuk babasının sûretidir*” değildir. Çünkü sûreti musavvire nâzırdır ki el-Musavvir, Allah’dır (c.c.).³⁷⁸

Bursevî’ye göre avâm arasında iyilikler gözden kaybolmuş ve kötü haller vuku bulmuştur. Ancak Allah (c.c.) er-Raûf ve er-Rahîm’dir. Böylelikle O, kimi insanın halini değiştirir ve ona hayır ile muamele eder. Ancak kimi insana da belli bir mühlet vermekle beraber cezâ ile karşılık verebilir.³⁷⁹ er-Rahîm ismi ise Bursevî’nin *Ruhu’l-*

³⁷³ Bursevî, *Tuhfe-i Bahriyye*, 59.

³⁷⁴ Bursevî, *Kitâbü’n-netîce*, 996.

³⁷⁵ Bursevî, *Kitâbü’n-netîce*, 540.

³⁷⁶ el-İsrâ, 17/110.

³⁷⁷ Bursevî, *Kitâbü’n-netîce*, 342.

³⁷⁸ Bursevî, *Kitâbü’n-netîce*, 53.

³⁷⁹ Bursevî, *Kitâbü’n-netîce*, 254.

beyân tefsirinde belirttiği üzere O'nun esirgeyip, bağışlaması, kendinden istendiğini vermesi, istenmediğinde ise öfkelenmesi anlamına gelmektedir.³⁸⁰

“*Şimdi yüz üstü kapanarak yürüyen mi (varılacak) yere daha iyi erişir, yoksa doğru yolda düzgün yürüyen mi*”³⁸¹ âyetine binaen sırât-ı müstakîm, bizzat şerîattır. Bununla beraber imandan uzak kalan insanlar el-Mudill ismine mazhar olarak sırât-ı müstakimden ayrılmışlardır. Nitekim şeytan da el-Mudill ismine muhatap olmuştur. Şeytan kimi insanın şeyhi olabilmektedir. Nitekim büyük evliyâlar “*Şeyhi olmayanın şeyhi şeytandır*” buyurmuştur. Bununla anlaşılıyor ki el-Hâdî ismine tâbi olmayan el-Mudill ismine tâbi olur.³⁸²

Bursevî'ye göre ilâhi sır âriflerden başka kişilerde yer bulamaz ve kâmil kalbden başka bir yerde mesken tutamaz. Zira hamd iki tanedir. İlk olarak kulun hamdidir ki burada hamd edilen Allah'tır. İkinci olarakta Allah'ın hamdidir ki buarada da hamd edilen kuldur. el-Hamîd ismi, hâmid ve mahmûda işaret etmektedir. Allah'ın (c.c.) hamdine “*hamdü'l-hamd*” denmektedir. Yani kulun Allah'a (c.c.) hamd etmesiyle Allah'ta (c.c.) kulunu över.³⁸³

Bursevî'nin *Rûhu'l-Beyân* adlı tefsirine baktığımızda ona göre Allah (c.c.) isminin mutlak olarak kullanılması caiz olduğu kadar el-Kuddüs ismini selbî sıfatı olarak, el-Alîm ismini sübûtî sıfat olarak ve el-Hâlik ismini ise fiileri göz önüne alınarak kullanılabilmektedir. Ancak bu kullanımlar bazı âlimlere göre tevkifidir. Tercih edilen görüşe göre ise Allah (c.c.) ismi, ism-i A'zam'dır.³⁸⁴

Bursevî, *Kitâbü'n-netice* adlı eserinde ilk olarak Mevlânâ'ya ait olan “*Evliyanın tuzağı olan o hayaller/ Hak bahçelerindeki ay yüzlülerin akisleridir*” şiirini verdikten sonra hayallerin kevn, vehim gibi kelimelerle ifade edilen mazharlar olduğunu belirtir ki bu hayaller evliyanın tuzaklarıdır. Bursevî'ye göre evliyanın tuzaklarının her birinde sırlardan bir sır vardır. el-Câmi' isminin mazharı olarak insanı, el-Latîf isminin mazharı olarak cinleri, el-Kavî isminin mazharı olarak melekleri, el-Müzill isminin mazharı olarak hayvanları, er-Rezzâk isminin mazharı olarak bitkileri ve el-Azîz isminin mazharı olarak madenleri görürler. Bahsedilen bu mazharlar Allah'ın (c.c.) sıfatlarının

³⁸⁰ İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, çev. Abdullah Öz vd. (İstanbul: Damla Yayınevi, 2012), 1/36.

³⁸¹ el-Mülk, 67/22.

³⁸² Bursevî, *Kitâbü'n-netice*, 345-475.

³⁸³ Bursevî, *Kitâbü'n-netice*, 643.

³⁸⁴ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 1/35.

tezahürüdür. Onlar gölgenin sahibine göre gölge gibidirler.³⁸⁵ Böylelikle buradan anlıyoruz ki Bursevî'ye göre insanlar, cinler, melekler, hayvanlar, bitkiler ve hatta madenlerin ilâhi isimlerle bir münasebeti söz konusudur.

Bursevî'ye göre yaratılış mertebelerinde taayyün-i evvel Hakikat-i Muhammediyye ve sonu insandır. Zira ruhların evveli akl-ı evvel iken cisimlerin evveli arş-ı a'zamdır. Bunlardan sonra arş, yedi tabaka ve diğer dört unsur olan ateş, hava, su ve toprak gelmektedir. Daha sonra maden, bitki ve hayvan gelir ki onun beraberinde melek, cin ve insan gelir. İnsan, hepsinden sonra yaratılmakla beraber el-Câmî ismine mazhardır. Bunun mertebesi ise er-Rafî ismidir.³⁸⁶

Bursevî'ye göre yaratılmışlar sırasıyla şunlardır: İlk akıl, küllî nefis, küllî tabiat, hebâ, küllî şekil, küllî cisim, arş, kürsî, felek-i atlas, felek-i menâzil, semâ-i keyvân, semâ-i müşterî, semâ-i mirrîh, semâ-i şems, semâ-i zühre, semâ-i utârid, semâ-i kamer, ateş, hava, su, toprak, maden, bitki, hayvan, melek, cin, insan ve mertebeler. Bu yirmi sekiz varlığa rahmânî nefesin zâhirî harfleri denir ki bâtinî harfler de mevcuttur. Bunlar sırasıyla şu isimlerdir: el-Bedî', el-Bâis, el-Bâtun, el-Âhir, el-Zâhir, el-Hakîm, el-Muhîr, eş-Şekûr, el-Ganiyy, el-Muktedir, er-Rabb, el-Alîm, el-Kâhir, en-Nûr, el-Musavvir, el-Muhsî, el-Mübîn, el-Kâbız, el-Hayy, el-Muhyî, el-Mümîr, el-Azîz, er-Rezzâk, el-Müzill, el-Kavî, el-Latîf, el-Câmî ve er-Rafî'.³⁸⁷

Bursevî'nin yaptığı yaratılmış olanlarla ilâhi isimler arasındaki bu münasebeti daha açıklayıcı şekliyle bir sonraki sayfada tablo olarak şu şekilde gösterebiliriz:

³⁸⁵ Bursevî, *Kitâbü'n-netîce*, 385.

³⁸⁶ Bursevî, *Kitâbü'n-netîce*, 787.

³⁸⁷ Bursevî, *Tamamü'l-feyz*, 120-121.

Tablo 2.2: Bursevî'ye Göre Yaratılmışlarla İlâhî İsimlerin İlişkilendirilmesi

Zâhirî Harfler (Yaratılmışlar)	Bâtınî Harfler (İlâhî İsimler)
İlk akıl	el-Bedî'
Küllî nefis	el-Bâis
Küllî tabiat	el-Bâtın
Hebâ	el-Âhir
Küllî şekil	el-Zâhir
Küllî cisim	el-Hakîm
Arş	el-Muhît
Kürsî	es-Sekûr
Felek-i atlas	el-Ganiyy
Felek-i menâzil	el-Muktedir
Semâ-i keyvân	er-Rabb
Semâ-i müşterî	el-Alîm
Semâ-i mirrîh	el-Kâhir
Semâ-i şems	en-Nûr
Semâ-i zühre	el-Musavvir
Sema-i utârid	el-Muhsî
Semâ-i kamer	el-Mübîn
Ateş	el-Kâbız
Hava	el-Hayy
Su	el-Muhyî
Toprak	el-Mümît
Maden	el-Azîz
Bitki	er-Rezzâk
Hayvan	el-Müzill
Melek	el-Kavî
Cin	el-Latîf
İnsan	el-Câmî
Mertebe	er-Rafî'

Allah’a (c.c.) zâtı dolayısıyla hiçbir noksanlık atfedilemez. Çünkü O’nun zatının hiçbir şeye ihtiyacı bulunmamaktadır. Ancak esmâ ve sıfatları dolayısıyla tekmil değildir. Bundan dolayı kemâl-i zâtî ile kemâl-i esmâ arasında fark vardır. Buna örnek olarak sultan ve mertebeleri gösterilebilir. Zira sultanın kendi zâtında olan kemâlî dolayısıyla mertebeye ihtiyacı yoktur ancak vezir, el-Vekîl; müftü, el-Alîm; kadı, el-Hakem; vali ise el-Adl ismine örnek teşkil eder. Nitekim “*Allah bizi ve sizi kendi zuhuruyla zuhur edenlerden kılsın ve nûruyla kuşatılmış hâle getirsin*” diyerek çok defa dua edilmiştir.³⁸⁸

Bursevî’ye göre peygamber olabilmek için öncesinde nübüvvet makamına erişilmesi gerekmektedir. Çünkü nübüvvet, velâyet makamının üzerine inşa edilmektedir. Burada velâyetin manası urûc göz önüne alındığında fenâ fillaha ermektir ki Bursevî bu durumun el-Âhir ismine tekabül ettiğini söylemektedir. Velâyet, nüzûl bakımından ise bekâ billaha ermektir ki bu da Allah’ın el-Evvel ismine tekabül etmektedir. Çünkü seyrin başlangıcı nüzul olarak Evvel; urûc olarak ise Âhir’dir.³⁸⁹

“*İyi bilin ki yaratma ve emir O’na mahsustur*”³⁹⁰ âyetiyle ilgili olarak Bursevî, yaratılmış âlemde, emir âleminde, kıdemde ve vücûbda tedbir ve tasarrufun Allah’a (c.c.) ait olduğunu söylemektedir. Çünkü O, el-Evvel, el-Bâtın, el-Âhir ve el-Zâhir’dir. Bundan dolayı Allah (c.c.), “*Âlemlerin Rabbi olan Allah yücedir*”³⁹¹ âyetini buyurmuştur. Yani Allah (c.c.), mülkünde benzeri olmayan, belki on sekiz bin âlemi zâhir ve bâtın olarak terbiye edendir. Hayır ve bereket Allah için sabittir ki yarattığı her şeyde kendine nisbetle şerr yoktur. Bu anlam halka göredir ki burada ahkâm esmâları icab eder. Zira Allah (c.c.), ed-Dârr ve en-Nâfi’ isimlerine sahiptir.³⁹²

Allah’ın (c.c.) yarattıklarını bazı şeylerden yasaklaması onları imtihan ve terbiye etmek içindir. Fakat “*Çünkü yasaklanan şeyler zararlıydı. Peki Allah niçin zararlı şeyleri yarattı?*” diye sorulacak olursa buna cevap olarak Allah’ın (c.c.) ed-Dârr isminden dolayı yarattığı söylenebilir. Ek olarak bir şeyin birine göre zararlı olması

³⁸⁸ Bursevî, *Kitâbü’n-netîce*, 691.

³⁸⁹ Bursevî, *Kitâbü’n-netîce*, 147.

³⁹⁰ el-A’râf, 7/54.

³⁹¹ el-A’râf, 7/54.

³⁹² Bursevî, *Kitâbü’n-netîce*, 66.

diğerine göre faydalı olabilir. Nitekim alkol haram olduğu halde bazı müşkil durumlarda fayda gösterebilir.³⁹³

Bursevî'nin belirttiğine göre kıyamette Allah'ın (c.c.) el-Mümît isminin hükmü son bulacaktır. Çünkü “*Ey cennet ehli, ebedîsiniz, artık ölüm yok. Ey cehennem ehli, ebedîsiniz, artık ölüm yok*”³⁹⁴ hadisi ile anlaşılıyor ki el-Mümît ismi ahiret hayatında vuku bulmaz ve artık Allah'ın (c.c.) el-Hayy ismi bâki kalır. Ona göre dünyada insanın manen ve zâhiren fenâsı Allah'ın (c.c.) el-Mümît ve el-Kahhâr isimleridir. Bu fenâ hallerinden biri kişinin ruhunun çıkması suretiyle olurken diğerk fenâ hali ise kişinin irâdesinin fenâ bulmasıdır.³⁹⁵

Hiz. Muhammed'in (s.a.v.) Kureyş putperestlerinden uzaklaşarak Mekke'yi terk etmesi, bir manada nefisinden uzaklaşmasıdır. Bu manada Allah'ın (c.c.) izniyle halk, ona zâhirde yardımcı olur. Belki esmâ-i cüz'iyeden dolayı esmâ-i külliyyeye müdahale etmekle “*Allah'ın eli, onların ellerinin üzerindedir*”³⁹⁶ âyeti ile çöküntüye uğrarlar. Bundan dolayı Allah (c.c.), “*Elbette peygamberimize yardım ederiz*”³⁹⁷ âyetine göre daha sonra yardım ederek düşmanları kılıçtan geçirdiler. Böylece “*Bekle, zâten onlar da beklemektedirler*”³⁹⁸ âyetinin hikmeti ortaya çıkmış oldu.³⁹⁹

Bursevî'ye göre reâya, esmâ-i cüz'i iken; Sultân, ism-i küllîdir. Nitekim Allah, Kur'ân-ı Kerîm'de şöyle buyurmuştur: “*Emri gökten yere tedbir eder*”. Sonuçta ilâhî ilimde vuku bulan külliyye ve cüz'iyeye, el-Müdebbir isminden el-Mufassıl ismine yönelir. Böylelikle hareket ulvî olandan süflîye doğru yönelir. Yani burada bahsedilen külliyyet ve cüz'iyet Allah'a nispet edilemez. Çünkü esmâ-i hüsnânın tamamı ism-i a'zamdır.⁴⁰⁰

Bursevî'ye göre Allah'ı (c.c.) bilmekle, yaratılmış olan halkı bilmek aynı şey değildir. Bu durum tıpkı esmâ-i zâtiyye-i külliyyeyi bilmekle esmâ-i sıfâtiyye-i cüz'iyeyi bilmemek gibidir. Bundan dolayı esmâ-i hayâliyyeden esmâ-i hakîkiyyeye ilerlemek gerekmektedir ki bunun sonucunda da sülûk, vusûl ve hilafet sahîh olmalıdır.

³⁹³ Bursevî, *Kitâbü'n-netîce*, 588.

³⁹⁴ Buhârî, Rikâk 50; Müslim, Cennet 40; Tirmizî, Cennet 20.

³⁹⁵ Bursevî, *Kitâbü'n-netîce*, 582.

³⁹⁶ el-Fetih, 48/10.

³⁹⁷ el-Mü'min, 40/51.

³⁹⁸ es-Secde, 32/33.

³⁹⁹ Bursevî, *Kitâbü'n-netîce*, 108.

⁴⁰⁰ Bursevî, *Kitâbü'n-netîce*, 317-522.

Bu sebepten esmâ-i seb'anın tamamlanması halinde bile sâlik, hilâfeye lâayık olmayabilir. Çünkü hilâfet mertebesi yalnızca ehline ma'lûmdur.⁴⁰¹

Bursevî'ye göre Allah (c.c.), mutlak el-Veliyy'dir. Bu tıpkı Hz Muhammed'in (s.a.v.) en-Nebiyy olduğu gibidir. Nübüvvet kapısı kapatılmışken velâyet kapısı kıyamet gününe kadar açıktır. “*O Velîdir, övülmüştür*”⁴⁰² âyetince Allah, el-Veliyy'dir. Bundan dolayı velâyet silsile halindedir ki beklenen Hz. Mehdî ile son bulacaktır.⁴⁰³

H. Muhammed'in (s.a.v.) “*Benim dünya ile ne münasebetim var ki*”⁴⁰⁴ hadisi onun zühdünden ileri gelmektedir. Bu hadisin mazharı ise el-Ganî ve el-Muğnî isimleridir. Nitekim Allah (c.c.), “*Seni fakir bulup zengin etmedi mi*”⁴⁰⁵ buyurmuştur. Bununla beraber “*Allah'ım, beni sana muhtaç olmakla müstağni kıl, senden müstağni olmakla muhtaç kılma*”⁴⁰⁶ şeklinde duâ edildiği bilinmektedir ki burada fakirlik alameti dünya malından ibaret sayılmamıştır. Nitekim bir kimse Allah'tan (c.c.) müstağni değil ama mal bakımından zenginse yine de fakirdir.⁴⁰⁷

Bursevî'ye göre kul, mahlûk olduğunu idrak ettiği için ilâhî isimlerden “*Yâ Hallâk*”, bazı vakitlerde isyana yöneldiği için “*Yâ Tevvâb*”, Allah'ın (c.c.) verdiği rızıklar sayesinde merzûk olduğu için “*Yâ Rezzâk*”, bir dönem za'fını müşâhede ettiği için “*Yâ Kavî, Yâ Metîn*”, yardıma ihtiyacı olduğunda “*Yâ Muîn, Yâ Nasîr*”, zahiren ve bâtinen hayat bulduğunda “*Yâ Hayy, Yâ Muhyî*”, acizliğini idrak ettiğinde “*Yâ Ganiyy, Yâ Muğnî*”, birtakım şeylerden faydalandığında ve medârr ile ibtilâsına bakıp “*Yâ Nafî, Yâ Dârr*”, acizyet duyduğunda “*Yâ Kâdir, Yâ Muktedir*”, nefsinin uhdesinden gelemeyişi zamanda “*Yâ Vekîl*”, gazap halinden korku duyduğunda “*Yâ Sabûr, Yâ Halîm*”, dostuna baktığında “*Yâ Latîf, Yâ Rahîm*”, düşmanına baktığında ise “*Yâ Mürîd, Yâ Müntakim, Yâ Kakhâr*”, doğru istikâmet üzerineyken “*Yâ Hâdî, Yâ Raşîd*”, delâlet halindeyken de “*Yâ Mudill, Yâ Fa'âlün li mâ-yürîd*” gibi ilâhî isimleri zikredebilir.⁴⁰⁸ Anlaşıyor ki kul, her durumda Allah'a (c.c.) muhtaçtır. İsyân ettiği vakitte, rızıkla sevindirildiğinde, yardıma ihtiyacı olduğunda, dostuna baktığında,

⁴⁰¹ Bursevî, *Kitâbü'n-netîce*, 75.

⁴⁰² eş-Şuâra, 42/28.

⁴⁰³ Bursevî, *Kitâbü'n-netîce*, 500.

⁴⁰⁴ Buhârî, Hibe 27; Tirmîzî, Zühd 44; İbn Mâce, Zühd 3.

⁴⁰⁵ ed-Duhâ, 93/8.

⁴⁰⁶ Bu söz hadis-i şerîf değildir. Amr b. Ubeyd'e nisbet edilen bir duâdır.

⁴⁰⁷ Bursevî, *Kitâbü'n-netîce*, 82-83.

⁴⁰⁸ Bursevî, *Kitâbü'n-netîce*, 82-83.

düşmanını gördüğünde, delâlet halindeyken ve hatta istikâmet üzere olduğunda bile Allah'ı (c.c.) yine O'nun isimleriyle zikretmelidir.

Özetle tezimde yer verebildiğim diğer ilâhî isimler şunlardır: el-Kâbız, el-Bâsıt, el-Müntakim, el-Cebbâr, el-Mürîd, el-Azîz, el-Vehhâb, el-Fettâh, el-Vâhid, el-Ehad, es-Samed, el-Hallâk, el-Tevvâb, el-Rezzâk, el-Kavî, el-Metîn, el-Muîn, el-Nasîr, el-Hayy, el-Muhyî, el-Ganiyy, el-Muğnî, el-Nafî, el-Dârr, el-Kâdir, el-Muktedir, el-Vekîl, es-Sabûr, el-Halîm, el-Latîf, er-Rahîm, el-Mürîd, el-Müntakim, el-Kahhâr, el-Hâdî, er-Raşîd, el-Mudill ve *“Allah yaptığından sorumlu tutulamaz; onlar ise sorguya çekileceklerdir”*⁴⁰⁹ âyetine tekabül eden Yâ Fa'âlün li mâ-yürîd ismi, el-Bedî, el-Bâis, el-Bâtın, el-Âhir, el-Zâhir, el-Hakîm, el-Muhît, es-Sekûr, er-Rabb, el-Alîm, el-Musavvir, el-Muhsî, el-Mübîn, el-Mümît, el-Câmî, er-Refî', el-Veliyy, el-Müdebbir, el-Mufassıl, el-Evvel, el-Vâsı', es-Settâr, el-Afüvv, el-Gafûr, er-Raûf, el-Kuddüs, el-Adl, el-Hakem.

⁴⁰⁹ el-Enbiyâ, 21/23.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Sonuç olarak ilk dönem sufilerinden itibaren seyr-ü sülûk önemli bulunmuş ve bir mürşid vasıtası ile Allah’a (c.c.) yaklaşmak önem arz etmektedir. Sâlik, seyr-ü sülûk vesilesiyle Allah’ın (c.c.) isimleriyle Allah’a (c.c.) daha çok yaklaşmayı murâd etmektedir. Müslümanlar için bu amaç ölene kadar devam edeceği için çalışmamız ilim dünyası için önem arz etmektedir. Çalışmamıza konu olan Bursevî’nin seyr-ü sülûk yapmaya önem verdiği ve kişinin bir mürşide ihtiyacı olduğunu düşündüğü bilinmektedir. O, sülûk esnasında her mertebede zikredilmesi gereken ilâhî isimleri *Risâle-i Esmâ-i Seb’a* adlı küçük ama derin anlamlar taşıyan eserinde açıklamıştır. Erişebildiğimiz kaynaklar arasında bu eserin daha önce çalışma konusu olmadığı anlaşılmıştır. Bundan dolayı bu çalışmamızda İsmâil Hakkı Bursevî’ye ait “*Risâle-i Esmâ-i Seb’a*” adlı eserini incelememizin ilim dünyasına mütevazı bir katkıda bulunacağını düşündük. Bu esere baktığımızda pek çok seyr-ü sülûk metodu olmakla beraber İsmâil Hakkı Bursevî’nin yedili nefis tezkiyesini esas aldığını görmekteyiz. Bununla beraber Bursevî, her nefis mertebesinde bir ilâhî ismin zikredilmesi gerektiğini önemli bulmaktadır. Bu isimler sırasıyla Lâ ilâhe illallah, Allah, Hû, el-Hakk, el-Hayy, el-Kayyûm ve el-Kahhâr’dır. Onun bu yedi ilâhî isme yüklediği derin mânalara dikkat edildiğinde özellikle görüşlerinin İbnü’l-Arabî’ye olan yakınlığı dikkat çekmektedir.

Bursevî, yedi ilâhî ismi açıklarken her birini bir nefis mertebesiyle ilişkilendirmiştir. Ona göre Lâ ilâhe illallah, nefis-i emmâre; Allah (c.c.), nefis-i levvâme; Hû, nefis-i mülheme; el-Hakk, nefis-i mutmainne; el-Hayy, nefis-i râziyye; el-Kayyûm, nefis-i marziyye ve el-Kahhâr, nefis-i sâfiye mertebesinde zikredilmelidir. Bursevî’nin bu eserini incelediğimizde ilâhî isimleri anlayışının İbnü’l-Arabî’nin öğretisi olan vahdet-i vücûd perspektifinden yorumladığını görmekteyiz. O, bu yedi ilâhî ismi incelerken yanlış düşüncelere sebebiyet vermemek için yer yer yorum yapmaktan kaçınmıştır.

Bursevî, ilâhî isimleri yorumlarken onların ontolojik yönlerine de değinmiştir. Örneğin “*Lâ ilâhe illallah*” ismini açıklamasında dikkat ettiğimizde ona göre, “*Lâ ilâhe illallah*” isminin ilk rüknü akl-ı evvelden ikinci rüknü olan “*Muhammedün Resûlullah*” ise ilâhî teşrif yoluyla ortaya çıkmıştır. Kur’ân-ı Kerîm, aynü’l cem makamında nüzul edilmiştir. Yine ona göre kelime-i tevhîdde hiç nokta bulunmamasının sebebi âlem-i ıtlaktır. Bahsettiği âlem-i ıtlak, kendisinin mensup olduğu Celvetiyye tarikatının kurucusu olan Aziz Mahmud Hüdâyî’ye göre ceberût âlemini ifade etmektedir. O,

kelime-i tevhîdi nefy ve isbât olarak ikiye ayırmakla beraber nefy, lâ taayyün âlemine; isbât ise taayyün âlemine tekâbül etmektedir. Bursevî'ye göre kelime-i tevhîdde "*Lâ ilâhe illallah*" derken devamında "*Muhammedün Resûlullah*" demek gerekmektedir. Nitekim devamında Hz. Muhammed (s.a.v.)'in anılması rûhun, akl-ı evvelden üflenmesidir. Ona göre "*Lâ ilâhe illallah*" âlem-i fenâyı işaret ederken "*Muhammedün Resûlullah*" âlem-i bekâyâ tekabül etmektedir. Bu ismin sonunda ise mükâşefe ehlinin, ma'allah mertebesinde bulunduğunu bize açıklamaktadır. Yine "*Allah*" ismi şehâdet mertebesine işaret ederken "*Hû*" ismin çıkış noktası ise taayyün-i evveldir. Bursevî, el-Hayy ismini açıklarken yer verdiği "*Cemî'i âlemi ihyâ idüp tâ akl-ı evvelden/ Kemâl-i kudreti üzere binâ kıldı bu nüh tâkı*" mısrası göze çarpmaktadır. Bu mısradaki Bursevî, Allah'ın (c.c.) akl-ı evvelden dokuz kubbeyi bina ettiğini ifade etmektedir. "*el-Kayyûm*" isminde ise evtâd-ı erbaanın âlemin dört köşesine, abdâl-ı sebânın yedi diyara ve kutbu'l aktâbın ise mülk ve melekût âlemine gönderildiğini ifade etmektedir. Bunlara ek olarak "*el-Kahhâr*" isminde gerçekleşmesi gereken küçük kıyamet ise "*ev ednâ*" mertebesini ifade eder.

Bursevî, her ilâhî ismin sonunda konuyla ilgili olarak kendi şiirlerine de yer vermiştir. Bu şiirlere, isimlerin açıklamasından sonra tezimizde yer vermiş bulunmaktayız. Bursevî, düşüncelerini açıklarken yer yer âyet ve hadislerden de faydalanarak düşüncesini pekiştirmektedir. O, bu isimleri zikrederken yalnızca nefis mertebelerinin en aşağısı kabul edilen nefis-i emmârede zikredilmesini önerdiği "*Lâ ilâhe illallah*" isminin zikir şeklinin nasıl olacağını detaya girmeden vermiştir. Ona göre her gün sabah ve akşam "*Lâ ilâhe illallah*" zikri yedi yüz kere ve her on defada bir "*Muhammedün Resûlullah*" denilmelidir. Ancak onun *Tuhfe-i Vesîmiyye* isimli eserine baktığımızda "*Muhammedün Resûlullah*" lafzının yirmi veya otuz kerede bir zikredilmesi gerektiğini belirttiğine rastlamaktayız. Ona göre abdestsiz zikir yapmakta bir sakınca olmasa da efdâl ve sünnet olan zikri abdestli olarak yapmaktır.

Bursevî'nin yedi ilâhî ismi açıklarken birtakım kavramlara yer verdiği dikkat çekmektedir. Örneğin "*Allah*" isminde "*kibriyâ*" ve "*tevâzu*" kavramlarına yer vermektedir. Ona göre kibriyâ sıfatının tek sahibi Allah (c.c.) iken kulun, acziyetini idrâk ederek tevâzu halinde olması gerekir. "*el-Hakk*" isminde ise "*muhlas*" kavramına değinmektedir. Bursevî, "*el-Hakk*" isminin zikredildiği nefis-i mutmainneyi üç mertebeye ayırmaktadır. Nefs-i mutmainnede bulunan sâlik, son mertebeye ulaşıp gönül huzuruna kavuştuğunda artık ona "*muhlas*" denir. O, "*el-Kayyûm*" isminde ise

“tevekkül” kavramı üzerinde durmaktadır. Nitekim rıza makamı mertebelerin en yükseğidir ve o, rızayı avâmın ve havassın olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Bursevî, “el-Kahhâr” isminde ise büyük kıyamet küçük kıyamet konusuna değinmektedir. Ona göre küçük kıyamet, “kâbe kavseyn” makamından sonra gelen “ev ednâ” mertebesine denk gelmektedir ki burada artık mâsvâdan hiçbir iz kalmaz ve geriye yalnızca Allah (c.c.) kalır.

Onun, bu ilâhî isimler anlayışının İbnü’l-Arabî görüşleriyle yakınlığı göze çarpmaktadır. Örneğin ona göre mahlûkatlar arasında Allah’tan (c.c.) başka hiçbir şey yoktur ki bu mâsivânın yokluğuna işaret etmektedir. Kul, mâsivânın yokluğunda ise her yaratılmışta Allah’ı (c.c.) temâşa etmektedir. O, tıpkı İbnü’l-Arabî gibi mâsivâyı hayal olarak tanımlamaktadır. Ek olarak Bursevî’ye göre hak ehli, vahdet-i vücûda inanmalıdır ki bu İbnü’l-Arabî’nin öğretisidir.

Bursevî’nin ele aldığımız manevi tekâmül anlayışında ise çıkardığımız sonuç, onun da tıpkı diğer sûfî tâifesi gibi seyr-ü sülûka önem verdiğidir. Kulun, manevi tekâmülünün gerçekleşmesi için seyr-ü sülûk en önemli vasıtalardan birisidir. Ona göre kendi üzerinde irâdesi dahi bulunmayan mürîdin bir mürşide ihtiyacı vardır. Ona göre mürîd, yedi gassâlda yıkanmış ölü iken mürşid, mûti konumundadır. Bursevî’ye göre sâlik için gerekli olan şey sadece amel değil bununla beraber hâl ile de kulluğunu yerine getirmektir. Ona göre nefs-i mutmainneye ulaşan sâliki yeniden ilk mertebe olan nefs-i emmâreye dönmez. Çünkü sâlik, nefs-i mutmainne mertebesinde artık vuslata ermektedir. Bursevî’ye göre manevi tekâmülün gerçekleşmesi için iki farklı sülûk yöntemi vardır. Bunlarda ilki olan esmâ ile sülûk, her esmâda bulunan seyirden dolayı daha zordur ki bu sadece katı kuvvetli bir mürşid sayesinde gerçekleşir. Bu yüzden ona göre tevhîd ile sülûk, esmâ ile sülûktan daha önemlidir.

Bursevî’nin diğer ilâhî isimler anlayışına baktığımızda ise ona göre zât, esmâ ve sıfat birbirinden ayrı özellikler olmasına rağmen kulun, kuvvetli bir müşahede yeteneği var ise âlemde âdemi, âdemde âlemi, âdemde esmâyı ve esmâda müsemmayı görebilir. Çünkü bunlar Bursevî’ye göre birbirlerinin aynalarıdır ki bu da aralarında bir bakıma birbirinden ayrılmaz bir taraf olduğunu bize gösterir. Kul, basiret gözüyle yaratılan bu dünyanın Allah’ın (c.c.) isimlerinin dünyası olduğunu farkederek. Ona göre kulun bulunduğu bu makam tecelli makamıdır. Bursevî’ye göre ilâhî esmânın iki çeşidi vardır ki bunlar: Esmâ-i celâliyye ve esmâ-i cemâliyye. Ona göre insanlar bu dünyaya cemâlden celâle gelmişlerdir ki kul, seyr-ü sülûk ile yeniden cemâle dönmelidir. İşte bu

yüzden kemâl ehli cemâl ve celâlenin cem edilmesiyle ortaya çıkar. Seyr-ü sülûk metodunda esmâ ile zikir fikrini ilk ortaya atan İbrâhim Zâhid Geylânî'ye göre Allah'ın (c.c.) özü kabul edilen on iki isim vardır ki ilk yedisi esmâ-i seb'a (Lâ ilâhe illallah, Allah, Hû, el-Hakk, el-Hayy, el-Kayyûm ve el-Kahhâr), geriye kalan beş isim (es-Samed, el-Ahad, el-Vâhid, el-Fettâh ve el-Vehhâb) isimlerine ise "*esmâ-i hamse*" denmektedir. Celvetiyye tarikatında da bu on iki ilâhî ismi kabul edilmektedir. Bursevî'ye göre ise geri kalan bu beş isim "*esmâ-i ilâhîyye-i bekâiyye*"dir. Bursevî'ye göre bu isimler arasında en âhir olanı es-Samed'dir. Çünkü es-Samed ismi kâmil insanların ve kutubların özelliğidir. Bununla beraber Bursevî'nin el-Kâbız, el-Bâsıt, el-Müntakim, el-Cebbâr, el-Mürîd, el-Azîz, el-Vehhâb, el-Fettâh, el-Vâhid, el-Ehad, es-Samed, el-Hallâk, el-Tevvâb, el-Rezzâk, el-Kavî, el-Metîn, el-Muîn, el-Nasîr, el-Hayy, el-Muhyî, el-Ganiyy, el-Muğnî, el-Nafî, el-Dârr, el-Kâdir, el-Muktedir, el-Vekîl, es-Sabûr, el-Halîm, el-Latîf, er-Rahîm, el-Mürîd, el-Müntakim, el-Kahhâr, el-Hâdî, er-Raşîd, el-Mudill ve "*Allah yaptığından sorumlu tutulamaz; onlar ise sorguya çekileceklerdir*" âyetine tekabül eden Yâ Fa'âlün li mâ-yürîd ismi, el-Bedî, el-Bâis, el-Bâtın, el-Âhir, el-Zâhir, el-Hakîm, el-Muhîr, es-Sekûr, er-Rabb, el-Alîm, el-Musavvir, el-Muhsî, el-Mübîn, el-Mümîr, el-Câmî, er-Refi', el-Veliyy, el-Müdebbir, el-Mufassıl, el-Evvel, el-Vâsı', es-Settâr, el-Afüvv, el-Gafûr, er-Raûf, el-Kuddüs, el-Adl, el-Hakem isimlerine verdiği manalara dikkat çekmeye çalıştım.

Sonuç olarak ifade etmek gerekirse bizim İsmâil Hakkı Bursevî'nin bu eserini açıklamaya çalışmamızla beraber seyr-ü sülûk esnasında zikredilmesi önerilen ilâhî isimlerin değerlendirilmesinin ilim dünyasına katkıda bulunacağı kanaatindeyiz. Öneri olarakta Bursevî'ye ait *Kitâbü'n-netîce* adlı eserinde onun sıklıkla esmâları tahlil ettiğini gördüğümüzden dolayı bu eser üzerine de bir çalışma yapılabilir.

KAYNAKÇA

- Abdulkaki, Muhammed Fuad. *el-Lü'lüü ve'l-Mercan*. çev. Harun Yıldırım. İstanbul: Sağlam Yayınevi, 2011.
- Altıntaş, Hayrani. *Tasavvuf Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlâhîyat Fakültesi Yayınları No:171, 1986.
- Altunkaya, Mustafa. *Tasavvuf Tarihi*. ed. Eymen Altunkaya - Mevhibe Alptekin Altunkaya. Malatya: İnönü Üniversitesi Yayınevi, 2022.
- Arman, Ömer Faruk. “Süleyman”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 38/56-60. İstanbul, 2010.
- Aynî, Mehmet Ali. *İsmail Hakkı Bursevî*. ed. İsmail Dervişoğlu. İstanbul: Büyüyen Ay, 1. Basım, 2013.
- Aynî, Mehmet Ali. *Tasavvuf Tarihi*. İstanbul: Kitabevi, 1992.
- Bahadıroğlu, Mustafa. “İbrâhim Zâhid-i Geylânî”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 21. İstanbul, 2000.
- Baltacı, Cahid. *Tasavvuf Lügati*. thk. Yıldırım İlhan. İstanbul: Gelenek Yayınları, 1. Basım, 2011.
- Bardakçı, Mehmet Necmettin. “Sûfilerin Zikir Yöntemlerinin Âdâb-Erkân Bağlamında Tasavvuf Kültürüne Katkıları”. *Arayışlar-İnsan Bilimleri Araştırmaları*- 17 (2007).
- Bilmen, Ömer Nasuhi. “İslâm Hukuku Terimler Sözlüğü”. ed. Kemal Yıldız. İstanbul: Nizamiye Akademi, 1. Basım, 2016.
- Bulut, İhsan- Özdemir, Elif Derya. “İşkât-ı İzâfât Tevhîdi-I Erbâb-ı Tahkîkin Gâmiz ve Müşkil Mesâilinden Olan Tevhîde Dair Bir Tanım”. *Türk Edebiyatları Araştırma Dergisi* 3 (2022).
- Bursevî, İsmâil Hakkı. *Ferahu'r-Ruh*. çev. Mustafa Utku. Bursa: Uludağ Yayınları, c. 2, 3, 6, 8, 2. Basım, 2012.
- Bursevî, İsmâil Hakkı. *Kenz-i Mahfi*. çev. Abdülkadir Akçiçek. İstanbul: Rahmet Yayınları, 1967.
- Bursevî, İsmâil Hakkı. *Kitâbu'l envâr*. ed. Recep Kibar. çev. Naim Avan. İstanbul: İnsan Yayınları, 2. Basım, 2016.

- Bursevî, İsmâil Hakkı. *Kitâbü'n-netîce*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 1. Basım, 2019.
- Bursevî, İsmâil Hakkı. *Risâle-i Esmâ-i Seb'a*. Süleymaniye Kütüphanesi, Pertev Paşa Koleksiyonu, Nr. 637, (60/b-66/b vr.)
- Bursevî, İsmâil Hakkı. *Risâle-i Esmâ-i Seb'a*. çev. Mehmet Asağ. İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 1. Baskı, 2020.
- Bursevî, İsmâil Hakkı. *Rûhu'l-Beyân*, çev. Abdullah Öz vd. İstanbul: Damla Yayınevi, 1. Baskı, 2012.
- Bursevî, İsmâil Hakkı. *Tamâmü'l Feyz Fî Bâbi'r-Ricâl*. çev. Ramazan Muslu, Ali Namlı. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 1. Basım, 2020.
- Bursevî, İsmâil Hakkı. *Tuhfe-i Bahriyye*. ed. Cankat Kaplan. çev. Fakirullah Yıldız. İstanbul: Ketebe Yayınları, 1. Basım, 2018.
- Bursevî, İsmâil Hakkı. “*Tuhfe-i Ömeriyye*”. çev. M. Ali Akidil. Seyr ü Sülûk-Üç Tuhfe-. ed. Recep Kibar. İstanbul: İnsan Yayınları, 2. Basım, 2016.
- Bursevî, İsmâil Hakkı. “*Tuhfe-i Vesîmiyye*”. çev. Şeyda Öztürk. Seyr ü Sülûk -Üç Tuhfe-. ed. Recep Kibar. Bursevî Kitaplığı 5. İstanbul: İnsan Yayınları, 2. Basım, 2016.
- Cebecioğlu, Ethem. *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. ed. Erhan Güngör. İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 5. Basım, 2009.
- Coşanay, Büşra. “Tasavvuf Düşüncesinde Seyr u Sülûk Üzerine Bir İnceleme”. *Anasay* 2 (2017).
- Cürcânî, Seyyid Şerif. *Ta'rîfât*. çev. Arif Erkan. İstanbul: Bahar Yayınları, 1. Basım, 1997.
- Çakır, Adalet. “Aziz Mahmud Hüdâyî'nin Ecvibe-i Mutasavvîfâne'si ve Celvetiyye Tarikatının Bazı Esasları”. *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*.
- Çelik, İsa. “Tasavvufî Gelenekte Hazarât-ı Hams veya Tenezzülât-ı Seb'a Anlayışı”. *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*.
- El-Cevziyye, İbnu'l Kayyim. *Nefis Terbiyesi*. çev. Osman Arpaçukuru vd. İstanbul: Karınca ve Polen Yayınları, Kilim Matbaası. 2006.

- El-Hakîm, Suad. *İbnü'l-Arabî Sözlüğü*. çev. Ekrem Demirli. İstanbul: Alfa, 1. Basım, 2017.
- Eraydın, Selçuk. *Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 14. Basım, 2021.
- Erbaş, Ali. “Melek”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 29. Ankara, 2004.
- Güner, Ahmet. “Celvetiyye”. *Tarikatlar Ansiklopedisi*. Milliyet, 1991.
- Hücvirî. *Keşfu'l-Mahcûb*. çev. Süleyman Uludağ. thk. İsmail Kara. İstanbul: Dergâh Yayınları, 7. Basım, 2020.
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddin. *Ahadiyyet Risalesi*. çev. Onûr Şenyurt. İstanbul: Gelenek, 3. Basım, 2017.
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddin. *Fusûsu'l-Hikem*. çev. Ekrem Demirli. İstanbul: Alfa, 4. Basım, 2022.
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddin. *Fütûhâtü'l-Mekkiyye*. thk. Osman Yahya. Kâhire, 1990.
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddin. *Fütûhâtü'l-Mekkiyye*. çev. Ekrem Demirli. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2007.
- İmâm-ı Gazzâlî. *Esmâü'l Hüsnâ*. çev. M. Feriât. Feriât Yayınları, 1. Basım, 2005.
- İmâm-ı Gazzâlî. *Tevhîd ve Ledûn Risâleleri*. çev. Serkan Özburun, Yusuf Özkan Özburun. İstanbul: Furkan Basın Yayın, Fatih Gençlik Vakfı Matbaası, 1995.
- Kanar, Mehmet. *Büyük Türkçe-Farsça Sözlük*. İran: Şirin Yayıncılık, ts.
- Karagöz, İsmail. *Esmâ-i Hüsnâ*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2. Basım, 2011.
- Kelâbâzî. *Doğuş Devrinde Tasavvuf*. çev. Süleyman Uludağ. thk. İsmail Kara. İstanbul: Dergâh Yayınları, 6. Basım, 2019.
- Kelpetin Arpağuş, Hatice. “Kelime-i Tevhid”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 25/214-215. Ankara, 2022.
- Kılıç, Mahmud Erol. *İbnü'l-Arabî*. İstanbul: İsam, 1. Basım, 2015.
- Kılıç, Mahmud Erol. “İbnü'l-Arabî, Muhyiddin”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 20. İstanbul, 1999.
- Konevî, Sadreddin. *Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*. çev. Ekrem Demirli. İstanbul: Kapı Yayınları, 1. Basım, 2014.

- Zafer Erginli vd, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Kalem Yayınevi: 6, 1. Basım, 2006.
- Kuşeyrî, *er-Risâletü'l Kuşeyriyye*, thk. Abdulhalim Mahmud, Mahmud b. Şerif, 1989.
- Kuşeyrî, Abdülkerim. *Kuşeyrî Risalesi*. çev. Muhammed Coşkun. İstanbul: İlkharrf Yayınevi, 2. Basım, 2020.
- Muslu, Ramazan. *İsmail Hakkı Bursevî ve Temâmü'l-feyz Adlı Eseri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1994.
- Muslu, Ramazan. *“Tasavvufî Terbiye ve Ahlâk”*. Tasavvuf. ed. Kadir Özköse. Ankara: Grafiker Yayınları, 5. Basım, 2017.
- Namlı, Ali. “İsmâil Hakkı Bursevî”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 23/102-106. İstanbul, 2001.
- Namlı, Ali. “Kitâbetle Mübtelâ Olmak: İsmâil Hakkı Bursevî”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 16/31-32 (2018).
- Ögke, Ahmet. *Ahmed Şemseddîn-i Marmaravî Hayatı, Eserleri, Görüşleri*. İstanbul: İnsan, 2001.
- Öngören, Reşat. “Tarikat”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 40/95-105. İstanbul, 2011.
- Özönder, Hasan. “İsmail Hakkı Bursevî”. *Türk Kültürü* 92 (1970).
- Rûmî, Eşrefoğlu. *Müzekki'n-Nüfûs*. İstanbul: Arslan Yayınları, 1976.
- Seccâdî, Seyyid Cafer. *Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüğü*. çev. Hakkı Uygur. İstanbul: Ensar, 1. Basım, 2007.
- Serin, Rahmi. *İslâm Tasavvufunda Halvetilik ve Halvetiler*. İstanbul: Petek, 1984.
- Sühreverdî, Şihâbuddîn. *Avârifü'l-Meârif*. İstanbul: Umran, 2. Basım, 1995.
- Şahin, Mehmet. “Etvâr-ı Seb'a Geleneği ve Vâhib Ümmî'de Etvâr-ı Seb'a”. *Turkish Studies-Comparative religious Studies* 1 (2020).
- Şengül, Fatma. *Uşşakilerde Etvâr-ı Seb'a*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Şimşek, Selami. *Keşan'lı Süleyman Zâtî ve XVIII. Asırda Celvetilik*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005.
- Topaloğlu, Bekir. “Esmâ-i Hüsnâ”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 11. İstanbul, 1995.

- Topaloğlu, Bekir. “Hudûs”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 18. İstanbul, 1998.
- Topaloğlu, Bekir. “Kayyûm”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 25/108-109. Ankara, 2022.
- Türer, Osman. *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*. İstanbul: Ataç Yayınları, 2011.
- Türer, Osman. “Hû”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 18/260-261. İstanbul, 1998.
- Uludağ, Süleyman. “Ahadiyyet”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 1/484. İstanbul, 1988.
- Uludağ, Süleyman. “Mâsivâ”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 76. Ankara, 2003.
- Uludağ, Süleyman. “Nefis”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 32/526-529. İstanbul, 2006.
- Uludağ, Süleyman. *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Marifet Yayınları, ts.
- Usta, Muhiddin. *Tasavvuf Eğitiminde Etvâr-ı Seb’a Metodu*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2015.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Fâsık”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 12. İstanbul, 1995.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “İlâh”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 22. İstanbul, 2000.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Kalem”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 24/243-245. İstanbul, 2001.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Kıdem”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 25. Ankara, 2022.
- Yıldız, Sâkıb. “Türk Müfessiri İsmâ’il Hakkı Burûsevi’nin Hayatı”. *Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi* 1 (1975).
- Yılmaz, Hasan Kâmil. *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 10. Basım, 2004.
- Yılmaz, Hasan Kâmil. “Celvetiyye”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 7/273-275. İstanbul, 1993.
- Yılmaz, Hasan Kâmil. “Celvetiyye”. *Türkiye’de Tarikatlar*. ed. Semih Ceyhan. İsam Yayınları, 1. Basım, 2015.
- www.kuranmealleri.com (Erişim 01 Ocak 2024).

DİZİN

-A-

Allah, i, ii, iii, iv, 8, 9, 10, 12, 14, 15, 17, 18, 19, 20, 21, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 38, 39, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 84, 85, 86

-E-

el-Ehad, 21, 25, 79, 80, 82

-F-

el-Fettâh, 21, 25, 79, 80, 82, 87

-E-

el-Hakk, 8, 10, 20, 25, 26, 44, 67, 68, 84, 85, 87

el-Hayy, 8, 10, 20, 25, 32, 33, 34, 46, 68, 69, 71, 82, 84, 85, 86, 87

el-Kahhâr, 8, 10, 20, 25, 26, 35, 73, 75, 79, 82, 84, 85, 87

el-Kayyûm, 8, 10, 20, 25, 26, 32, 34, 47, 69, 70, 71, 72, 73, 80, 84, 85, 87

el-Vâhid, 21, 25, 79, 80, 82, 87

el-Vehhâb, 21, 25, 79, 82, 87

Esmâ-i bekâiyye, 80

es-Samed, 21, 25, 79, 80, 82, 87

-H-

Hû, i, iii, iv, 8, 10, 19, 20, 21, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 42, 48, 51, 60, 63, 65, 66, 69, 79, 84, 87, 92

-İ-

İbnü'l-Arabî, i, 9, 16, 28, 29, 30, 31, 46, 52, 53, 54, 56, 57, 58, 60, 63, 64, 67, 69, 70, 71, 73, 84, 85, 90, 91

İsmâil Hakkı Bursevî, i, ii, iii, i, iv, 8, 9, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 22, 24, 25, 26, 27, 28, 30, 33, 34, 38, 43, 45, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 84, 87, 91

-L-

Lâ ilâhe illallah, 8, 10, 19, 20, 25, 26, 27, 38, 39, 48, 51, 52, 54, 56, 57, 58, 60, 61, 63, 84, 85, 87

-M-

Mürşid, ii, 42, 77, 84, 86

-N-

Nefs-i Emmâre, 10, 35, 37, 39, 40, 55, 66, 84

Nefs-i Levvâme, 10, 35, 37, 40, 61, 64, 84

Nefs-i Marziyye, 10, 37, 46, 61, 84

Nefs-i Mutmainne, 10, 35, 37, 39, 42, 43, 45, 61, 68, 77, 84, 86

Nefs-i Mülheme, 10, 35, 37, 61, 63, 66, 84

Nefs-i Râziyye, 10, 36, 37, 61, 69, 84

Nefs-i Sâfiye, 84

-S-

Seyr-ü Sülûk, i, 10, 25, 32, 86

-T-

Tevhîd, 18, 21, 26, 27, 28, 29, 39, 51, 54, 55, 57, 59, 60, 65, 77, 86

-V-

Vahdet-i Vücûd, 16, 29, 57, 84